

Б. МАМАЖОНОВ

ПСИХИКА ҲОДИСАЛАРИ ҲАҚИДА...

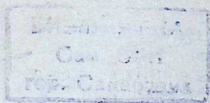
«ЎЗБЕКИСТОН» НАШРИЁТИ

Б. МАМАЖОНОВ

25
M-22

ПСИХИКА ҲОДИСАЛАРИ ҲАҚИДА...

Бр. 25804/6

«ЎЗБЕКISTON» НАШРИЁТИ

Тошкент — 1974

Мазкур китобчада инсоннинг руҳий ҳаёти, унинг шахс сифатида жамиятдаги тутган ўрни, унга хос хусусиятлар, имкониятлар тўғрисида ҳикоя қилинади.

Муаллиф бир қанча қизиқарли мисоллар келтирадики, бу кенг ўқувчилар оммасида катта таассурот қолдиради, деган умиддамиз.

Мамажонов В.
Психика ҳодисалари ҳақида. Т.
«Ўзбекистон», 1974,
76 б. расм. 1974.

Мамажанов Б. Наука и религия в
психических явлениях,

25+617,9

М $\frac{10\ 508}{М\ 351\ (06)} \frac{103}{74}$ 19—74

© «Ўзбекистон» нашриёти, 1974 й.

КИРИШ

Инсон ақли ва заковатининг қуввати бепоёндир. Ер юзид адамзод пайдо бўлибдики, у доимо изланишда, яратишда ва ўзгартиришдадир. Табиат ва жамиятдаги барча фаолиятларда инсоннинг қўли бор десак муболаға бўлмас, албатта.

Айниқса, кейинги йилларда инсониятнинг ақли билиш диапозони ва тажрибаси бундан 50—60 йил муқаддам яшаган кишиларнинг тушунчасидан жуда катта фарқ қиларли даражада ўсди.

Биргина космоснинг эгалланишининг ўзиёқ кишилар дунёқарашига мисли кўрилмаган даражада муҳим ўзгартиришлар киритди.

Жамиятимизнинг илғор фан ва техникаси кишиларимиз оғини ҳам замон билан ҳамнафас ҳолда ривожлантириб бормоқда.

«Инсоннинг ўзини ҳар томонлама камолга етказмай туриб, коммунизм қурилишидек буюк ишни олға силжитиш мумкин эмас. Тегишли моддий-техника базасини вужудга келтирмай туриб коммунизм қуриш мумкин бўлмаганидек, кишиларнинг маданияти, билими, ижтимоий оғини юксак даражага кўтармай туриб, уларни маънавий камолотга етказмай туриб коммунизм қуриш ҳам мумкин эмас»,¹ дейилади шонли КПСС нинг XXIV съезди материалларида.

Съезд қарорларида жамиятимиз меҳнаткашларига фан, техника ҳамда ижтимоий тараққиёт йўллари аниқ ва равшан белгилаб берилди. Замон талабига «Лаб-

¹ КПСС XXIV съездининг материаллари, «Ўзбекистон» нашриёти, 1971, 93-бет.

бай!» деб жавоб бераётган шижоатли, куч ва ғайратга гўлиб-тошган Совет ёшларига эса, фан ва техника ҳамда ижтимоий тараққиётимиз калити жуда катта умид ва ишонч билан топширилаётир. Кўриниб турибдики, порлоқ келажак — коммунизм жамияти инсон шахсининг ҳар томонлама ва беками-кўст, мукаммал ривожланувини коммунизм шароитида яшашнинг бирдан-бир ва фавқулодда зарурий шарти деб билади. Коммунистик жамият кишиси эса, ўз навбатида юксак даражада онгли ва маданиятли бўлиши билан баробар даврнинг энг илғор илм, фан-техникани чуқур ва мукаммал эгаллаган ҳамда у билан етарли даражада муомала қилабилишга қодир бўлиши даркор.

«Илм-фан ва унинг ҳаётга амалий равишда жорий этилиши ҳозир шу қадар зўр суръатлар билан ривожланиб бормоқдаки, кашф қилинган нарсаларнинг кўплари дарсликларга ва лекция курсларига киритилмасдан турибоқ баъзан эскириб қолмоқда. Олий ўқув юртини бундан ўн беш — йигирма йил муқаддам битириб чиққан киши ўз билимини муттасил ошириб бормаса, бизнинг давримизда жуда ночор қолоқ ходим бўлиб қолиши мумкин деб ҳақли равишда гапирмоқдалар»¹ деб уқтирди Л. И. Брежнев студентларнинг Бутуниттифоқ слётида.

Дарҳақиқат, билим қанчалик чуқурлашса, ижтимоий онг шунчалик тез юксак даражага интилаборади, ва бинобарин, уларга бевосита боғлиқ бўлган маданият ҳам маълум даражада ривожланади ҳамда равноқ топаверади. Биргина илмнинг ўсуви ҳали ижтимоий онгни юксак даражага кўтара олмайди. Бунинг учун кишиларимиз маънавий жиҳатдан тўла-тўқис юқори даражага кўтарилмоқлари керак бўлади.

Ер юзи табиий шаронти турлича бўлгани каби, унинг турли жойларида яшовчи халқларнинг тили, урф-одати, дини, маданияти ва бошқа жиҳатлари ўзига хос характерга эгадир.

Хусусан, уларнинг табиат ҳодисаларига бўлган муносабатларининг ўзиёқ бир оламдир. Масалан, қор ва ёмғир ёғиши, шамол ва ёнғин, zilзила ва тошқин каби

¹ Л. И. Брежнев. Ленинча ўқийлик, инлайлик ва курашайлик. Студентларнинг Бутуниттифоқ слётида сўзлаган нутқ. «Ёш ленинчи» газетаси, 1971 йил, 20 октябрь.

табиат ҳодисалари баъзи кишилар назарида фақат биргина оллоҳнинг продасига боғлиқ деб тушунилади.

Дин аҳллари инсон руҳияти-психикасига оид бўлган ва бевосита одамнинг нерв системаси томонидан тартибга солиб туриладиган уйқи, туш кўриш, гипноз, ўз-ўзига таъсир этиш, паришонхотирлик, иллюзиялар, галлицинация ва алахлаш каби бир қатор ҳодисалар сабабини «билиб бўлмайди», «у худонинг иши», агар биламан десанг гуноҳқори азим бўласан» деб халқ оммасини ҳақиқатни билишдан маҳрум қилиб келганлар.

Шунга қарамай одамзод психикасига оид жуда кўп муаммолар фан кишилари томонидан аниқланиб моҳияти очиб берилган. Жумладан, ватандош олимларимиз И. М. Сеченов ва И. П. Павловлар узоқ асрлардан буён жунбоқ бўлиб келаётган уйқи ва туш кўриш масаласини илмий нуқтаи-назардан асослаб беришга муваффақ бўлдилар. Бу ўз навбатида жаҳон илм-фан хазинасига қўшилган жуда катта янгилик эди. Бироқ, бундан, масала аён, иш ниҳоясига етди, деган хулоса чиқмайди, албатта. Бу масалани марксча-ленинча диалектик, материалистик билимлар асосида чуқур ўрганиб, ҳозирги замон илғор фан ва техника ютуқларини бирга қўшиб ҳамма кишилар онгига бирдек етказиш керак бўлади.

Бунинг учун, аввало, инсоннинг ўзини, унинг шахсини мукаммал билмоқ керак. Ундан кейин эса, одамнинг билиш қуввати, унинг чегараси, идроки ва хотираси, тасаввур ва хаёли, эмоцияси ва ҳиссиётини аниқлашга йўл очилади.

Маълумки, биз юқорида зикр қилган нарсаларнинг барчаси дин аҳллари томонидан ўзгача талқин қилинади. Дин ҳомийлари инсоннинг энг нозик томони бўлмиш ўлим ҳодисасига маҳкам ёпишиб оладилар. Улар ниманики тушунтирмоқчи бўлсалар кишининг кўз олдига «ўлим» деб номланган мудҳиш ҳодисани келтирадилар. Инсоннинг пайдо бўлиши, ҳаёт даражаси, яратувчанлиги ва қўйингчи ҳамма-ҳамма фаолияти қандайдир кўзилғамас илоҳий назар билан кузатиб турилади, дейдилар.

Кишининг муваффақияти ёки муваффақиятсизлиги, соғлиги ёки касаллиги, хафалиги ёки хурсандлиги кабилар уларнинг фикрига кўра фақат худонинг продасига боғлиқ экан.

ТАБИАТ ВА ОДАМЛАР

Ҳар қайси замоннинг ўзига хос урф-одати, расм-русуми, ўлчови, тили, ўзига хос дунёқараши мавжуд бўлади.

Агар биз бундан минг йиллар муқаддам она еримиз бағрида истиқомат қилган кишилар тўғрисида фикр юритмоқчи бўлсак, у ҳолда минг йиллик тарихни кўз ўнгимизда гавдалантирмоғимиз керак. Ақалли минг йил аввал яшаган ва ижод қилган муҳтарам зотларнинг сиймоларини, уларнинг қандай кийимда ва қандай ҳолатда турганликларини тасаввур қилишликнинг ўзиёқ, даврга баҳо беради.

Муҳаммад Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби олимларнинг ижодхонаси ҳозирги замон кишиларининг истиқомат қилаётган жойларидан тарих қадар фарқлидир, албатта.

Бунда биз фан ва техникани эмас, халқнинг яшаш шариоити, машғулоти ва дунёқарашини тасаввур, қилишимиз кифоя қилади. Ҳаёт тарзига қараб туриб, дунёқарашни билиб олиш мумкин.

Н. Рубакин ўзининг «Мўъжизаларга тўла мозий»¹ мақоласида ўтмишдаги халқ оммаси орасида турли хил ақидалар кўплиги ҳақида ажойиб мисоллар келтирилган.

Чунончи, минг йиллар мобайнида миллион-миллон кишилар ғайри-табiiй куч асосий, куч, ундан бошқа куч йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, деб ишонганлар.

¹ Н. Рубакин, Мўъжизаларга тўла мозий, «Фан ва турмуш» журнали, Тошкент 1973 йил, 12-сон.

Мўъжизани мўъжиза бўлмаган нарсадан фарқланмаган. Барча нарса ва ҳодисаларни мўъжиза ва сирли деб, ғайри табиий кучларни эса, ҳамма жойда бор деб ҳисоблаганлар. Осмон билан Ерда қачондир бўлган ва мавжуд жонли ва жонсиз нарсаларнинг барчаси — дарёлар, қуёш, тошлар, ўсимликлар ва ҳайвонлар мўъжиза деб ҳисобланган. Масалан, қадимги мисрликлар турли-туман ҳашорат ва ҳайвонларни — митти қўнғизни ҳам, оддий мушукни, ибис қушни, таъвия тимсоҳни ҳам, пешонасида оқ қашқаси бор апис деб аталувчи қора буқани ҳам муқаддас деб билганлар.

Ҳатто улкан Нил дарёсига ҳам оддий дарё деб эмас, қандайдир сирли ва илоҳий мўъжиза деб қараганлар. Нил дарёси тўғрисида турли хил афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Маълумки, қадимги юнионистонликлар ҳам мисрлилар каби ўзларининг яшаш шароитларига, эътиқодларига эга бўлганлар. Улар кўплаб худо, ярим худо ва турли-туман сирли, мўъжизавий мавжудотлар — дриадлар, наядлар, тритонлар, сатирлар ва фавнларга сиғинишган. Юнонлар эътиқодларига қараганда, юқоридаги сирли, мўъжизавий мавжудотлар одамлар ҳаётига аралашган ва мўъжизалар кўрсатган. Шунинг учун ҳам юнионистонликлар ана шу мўъжизакор мавжудотларга атаб жуда улкан ва ноёб ибодатхоналар қуришган, уларга сиғинишган, қурбонликлар қилишган, ҳаттоки ўз жонларини ҳам фидо қилганлар.

Буюк олим Абу Райҳон Беруний ҳам ўз асарларида «Авом халқининг қалблари ҳурофотга жуда мойил бўлади» деб ёзган эди.

Н. Рубакин «Мўъжизаларга тўла мозий» деб аталувчи мақоласида осмондан майда тош, мевалар, майда ҳайвонлар, ҳаттоки ун ва олов ёғиши каби ҳодисаларни келтиради. Масалан, 1870 йилда Римда қон ёмғир ёққан. Бу ёмғирни йиғиб микроскопда қаралганда, саноқсиз микроорганизмларнинг гуж-гуж бўлиб тартибсиз ҳаракат қилаётганлиги аниқланган. 1799 йили эса, Жанубий Америкада «Оловли ёмғирни» машҳур олимлардан Гумбольдт билан Бомплан кузатишган. Олимлар бу «оловли ёмғир»ни мўъжиза деб эмас, балки табиат ҳодисаси деб кузатганлар. Бундай «оловли ёмғир» ёғишининг сабаби, ҳаводан ерга томон тошлар жуда катта тезлик билан тушиб келар экан, ҳавога ишқаланиш на-

тижасида қизиб, чўққа айланар экан. Улар бундай катта тезлик ва кучли ишқаланиш натижасида ерга етиб келмаёқ ёниб тамом бўлар экан.

Табиат сирларини яхши англамаслик, у ҳақда аниқ маълумот ва билимга эга бўлмаслик бир қатор кишиларни турли бидъатларга ишонишга олиб келади.

Н. Рубакиннинг кўрсатишича, билимсизлик ва табиат сирларига тушунмаслик мўъжизаларга ишонишдаги асосий восита бўлиб келган ва ана шундай бўлиб қолмоқда. Масалан денгизчиларнинг айтишига қараганда, денгиз устидаги осмонда мачта, елкан ва одамлари бор қандайдир сирли ҳаво кемаси кўринармиш.

Бунинг ҳеч қандай ҳайрон қоларли мўъжизавий томони йўқ экан. Аслида бу нарсаларнинг ҳаводаги аксидан бошқа нарса эмас экан. Айрим вақтларда ер ва сув устидаги ҳаво қатлам-қатлам бўлиб, бири иккинчиси устида ётган қатламлар бўлинаётгандек кўринади — қатламлар гоҳ зичроқ, гоҳ сал-пал зич бўлади. Бунда ҳаво ер ва сув устидаги нарсаларни акс эттирувчи кўзгу вазифасини бажаради. Ана шу осмон кўзгусида ҳамма нарса — одам ҳам, кема ҳам, ҳатто боғлар ҳам олисдан акс этиши мумкин. Киши уларни худди ўз тепасида кўраётгандек бўлади. Осмондаги кўринган сирли кема чиндан ҳам мавжуд, лекин у оддий кема бўлиб, ундаги одамлар ўзларидан бир неча километр наридаги кишиларга сирли бўлиб туйилаётганликларини фаҳмлаб етмайдилар.

Шунингдек осмондаги кўринадиган ажойиб борлар ҳам ҳақиқатан мавжуд, бироқ осмонда эмас, ерда.¹

Яқинда Магадандаги Сеймчан қишлоғи аҳолиси ғалати ҳодисанинг гувоҳи бўлди.

Ўша кун қуёш атрофида бир нечта ёй пайдо бўлган, энг қизиги, кўкда бир эмас... учта қуёш нур сочмоқда эди.

Мутахассислар бунини қуёш нурининг синиши ва паға-паға булутлардаги майда муз парчаларида нурнинг акс этиши билан изоҳламоқдалар. Ёйлар ва сохта қуёшлар осмонда узоқ вақтгача ўчмай турди», — деб ёзди «Совет Ўзбекистони» газетаси. Бундай воқеа ва ҳодисаларнинг табиатда жуда кўп учрашлиги мумкин. Улар-

¹ Н. Рубакин «Мўъжизаларга тўла мозий», «Фан ва турмуш» журнади, 1973 йил, 12-сон, 23—24-бетлар.

нинг баъзиларигина инсонлар томонидан фаҳмлаб қолинади, холос.

Саҳройи халқлар, яъни кўчманчилар асосан Африка қитъасининг Саҳройи Кабирида, Саудия Арабистонида, Шимолий Хитой ва Марказий Осиёнинг чўл ва даштларида ўзларининг қўл остиларидаги ҳайвонотларини боқиш мақсадида уларга озуқа излаб яйловма-ййлов доимо кўчиб юриб ҳаёт кечирадилар.

Саҳронинг жазирама иссиқларига бардош бериб, ҳафталаб йўл юриб, яшил ўтлоқ умидида тинкаси қуриб, қоқ сўнгакка айланган жаҳонгашталар учун бироз мўлкўл озуқали маконни топиб олиш ҳар доим ҳам насиб бўлавермаган. Саҳро саҳролигини қилиб фақат инсонни эмас унинг тирикчилик манбаи бўлган ҳайвонларини ҳам тез-тез ўз қаърига тортиб турган. Қутурган шамол кўчма қумлар кўчманчи арабларни неча марталаб номнишонсиз қилиб юборган. Тирикчилик азоб-уқубатлар, ташвиш, ваҳима, оҳу-нолалар ва ҳалокатлар эвазига бир амаллаб ўтказилади.

Кўчманчи араб учун бир неча соат ёки бир неча кунга етгулик яшил ўтлоқ битмас-туганмас неъматдир. Шунинг учун бўлса керак кўчманчилар фақат яшил далага, ўтлоққагина эмас, яшил либосга ҳам меҳр қўйганлар. Улар учун яшиллик тириклик рамзи ва муқаддас ислом рамзи бўлганлиги ҳам бежиз бўлмаса керак.

Афсонавий жаннатлар ҳақидаги ҳикояларда уларнинг яшил боғлари шу қадар мақталиб, кўкларга кўтариладикки, инсоннинг ақли танг қолади.

Масалан, жаҳондаги ҳамма ёниб турган оловлар дўзах ўтининг бир учқуню, дунёдаги ҳамма боғлар, жамики яшиллик эса жаннат боғларининг арзимас бир кичкина нишонасидан иборат дейилади, диний китобларда.

Бино бўлганидан то ўлгунигача саҳрода яшаб, дунё фақат чўл, саҳро, қум, қуёш, беш-ўнта мол-қўю ва онда-сонда учровчи ўтлоқдан иборат эканда деб юрган одам боласининг тасаввурига юқорида айтилган афсона мос бўлиши мумкин, дегинг келади. Албатта, бундай одам доимо ям-яшил бўлиб, яшнаб турган водийни жаннат деб гумон қилиши ҳеч гап эмас.

Унинг тасаввури ҳам ана шу доирадан нарини ўзида гавдалантира олмайди ҳам.

Қўрқиш инсоннинг энг нозик салбий жиҳатларидан

бири ҳисобланади. Қўрқиш орқасида инсон турли ақидаларга тўғридан-тўғри ишонаверади. Қўрқиш қанчалик кучли бўлса ишонтириш шунчалик осон бўлади.

Н. Рубакин, Эренберг деган немис саёҳатчисининг Африканинг кимсасиз саҳросида кечаси жуда қаттиқ қўрққанлигини ёзади. Эренберг тунда ерли бадавийларнинг беҳосдан ҳужум қилиб қолиши ҳавфидан ташвишга тушиб турганида қуйидаги воқеа содир бўлган экан.

«Тун, аллақачонлардан бери тиш-тирноғигача қуролланган ҳолда даҳшатли сукунат чўмган жонсиз саҳро ўртасида турардим. Атрофдан кавш қайтараётган туяларнинг пишқириши ва уйқуга кетган ҳамроҳларимнинг оғир нафас олишлари эшитилиб турарди. Тун сукунати ва зимистонлик ичидан эшитилаётган шу овозларгина атрофимда ҳаёт нишонаси борлигидан хабар бериб турарди. Борлиқ узра бизнинг ўлкаларда бўлмайдиган ойсиз саҳро зимистони чўккан. Тун бағри онда-сондагина учган юлдузлар туфайли ярқ этиб қўярди.

Мен беихтиёр тун сукунатиға қулоқ сола бошладим. Хаёлимдан фаромуш бўлибди, бирдан ёнгинамдаги қумдан ниҳоятда ғалати бир шитирлаган овоз келиб, мени ҳаяжонлантириб юборганди, шекилли. Шу аснода қўш оғизли милтиғимни қўлга олдимда, яхшилаб текширгач, шитирлаш эшитилган томонга қараб бир неча қадам босдим. Шу заҳоти шитирлаш тинди. Бадавийларнинг кўпинча илондай ўрмалаб келиб ҳужум қилишларини яхши билардим. Наҳотки ўшалар бўлса? Ҳамроҳларимни уйғотмоқчи бўлдим. Лекин бирдан тағин ҳалиги шитирлаш эшитилди, эшитилганда ҳам чор атрофдан, ҳатто турган еримнинг ёнгинасидан эшитиларди. Шитирлаш овози келган томонга тез бориб, зимистонликка зўр бериб тикила бошладим. Хўш, нима кўрдим денг? Ёнгинамдаги қум устида бир сантиметр катталиктаги соққачалар думалаб борарди. Улардан бир нечасини қўлимга олиб қарасам, нам қумдан ясалган экан. Фонус келтириб ёритган эдим, ҳар бир соққа тагида улкан қора қўнғиз кўрдим. Қўнғизлар қум соққачаларни шоша-пиша думалатиб кетишарди. Улар оддий қўнғизлар бўлиб, Африка саҳроларида жуда кўп учрайди. Қадимги мисрликлар бу қўнғизни муқаддас ҳисоблаб, уни худога қиёс қилишарди. Кўҳна Миср ибодатхоналарининг деворларига муқаддас қўнғизлар тасвири ўйиб ишланган:

қадимги фиръавнларнинг муҳри ҳам муқаддас қўнғиз шаклида бўлар экан».

Ҳикоядан кўриниб турибдики, киши бирон ҳавф-хатар, ташвиш билан турганида энг оддий ҳодиса ҳам уни жуда катта ваҳимага солиб қўяр экан.

Васваса — Бунда оддий воқеа ҳам чалкаш бўлиб туюлиши мумкин. Н. Рубакин келтирган мисол ажойибдир. Голландиялик Гаафнер исмли кимса 1787 йили Цейлонга саёҳат қилади. Ёмғирли фаслнинг охирлари эди. Пиёда қилган бир саёҳатимда Цейлон оролининг ички тоғли қисми атрофидаги ўрмонлар минтақасини зўр қийинчилик билан кесиб ўтишга тўғри келди. Танҳо ўзим ҳориб-чарчаган ҳолда тарс-тарс ёрилиб кетган, тап-тақир ва кимсасиз Бакаул тоғига етиб келдимда, бир қоянинг туртиб чиққан жойи тагида тунаш учун ётдим.

Ярим кечага яқин баногоҳ узоқдан ит ҳуриганга ўхшаш овоз эшитилди. Бу овоз худди Бакаул тоғи қаршидаги қоядан эшитилгандай бўларди. Бир оз вақт ўтгач, ҳалиги номаълум овоз тағин такрорланди. Овоз дам у ердан, дам бу ердан эшитилар ва тобора кучайиб борарди. Бирдан овоз яқингинадан, мен ётган қоянинг ортидан эшители бошлади. Гўё сон-саноксиз одамлар вағур-вуғур қилиб, овози борича хоҳолаётгандай эшитиларди. Овозлар бир неча минут давомида дам яқинлашиб, дам узоқлашарди, бир дақиқа эшитилиб тағин тинарди. Назаримда, овозлар тап-тақир чўққилардан пастга тушди-ю, дам ўтмай, ер остидан эшители бошлади. Мен сакраб туриб қулоқ солабошладим. Тағин жим-жит бўлиб қолди. Шундан сўнг овозлар даҳшатли бир тарзда осмондан эшитилди, акс садоси қаршимдаги тоғларда жаранглаб кетди. Мен яна бутун вужудим билан овозларга қулоқ сола бошладим.

Баногоҳ, нақ мен турган қоянинг ортидан шундай қаттиқ ўкириш эшитилдики, оз бўлмаса, қулоғим пәрдаси йиртилиб кетай деди. Ўзимни йўқотиб қўйиб, масканимни ташлаб қоча бошладим. Ортимдан мингларча чинқирган овозлар эшитилардики, бу даҳшатли овозни ҳеч ким, ҳеч қачон эшитмаган бўлса керак. Ниҳоят, ўзимни тутиб олгач, бормоқларимни қулоғимга тиқиб, яна қоя остига кириб яширинишдан бошқа иложим қолмади! Даҳшатли овозлар аллақачон тиниб, атрофда ваҳимали сукунат чўккан бўлса ҳам бояги овозлар ҳамон қулоғим

остида жаранглаётгандай эди. Қўрқинчли сукунатни онда-сонда қоялардан узилиб, ёнбағирлар узра гумбурлаганча тубсиз жарликлар сари қулаётган тошларгина бузар эди...»

Шунча ваҳима, маҳоват Гаафнерга қаердан ва нима сабабдан пайдо бўлган? Табиийки, тоғ орасида юрган кишилар, тоғлардан қайтадиган акс-садони аниқ биладилар. Озгина ножўя ҳаракат натижасида юмалаган тошларнинг овозлари аксарият кучайиб, узоқларга етиб бориши ва қайтиши мумкин.

Гаафнерни васвасага солган овозлар аслида қандайдир бир инсу-жинснинг иши бўлмай, балки оддийгина улам қушининг овози бўлган. Ерли халқлар у қушни шайтон қуш деб номлар эканлар. Уша қушлар қандайдир бир шарпа натижасида тоғ ёнбағридан гала-гала бўлиб осмонга кўтарилиб, ҳавода у ёқдан, бу ёққа учиб юрган бўлишлари мумкин. Қушларнинг овозлари гоҳ яқиндан, гоҳ узоқдан ва ҳатто тоғ орқасидан келишлигининг боиси ҳам, уларнинг ҳавода айланиб учиб гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоқлашиб юришидан бошқа нарса эмас, албатта. Бироқ, Гаафнер бу ҳодисани чуқур мулоҳаза қилмаган. Ўзининг тундаги ҳолатини қандайдир ғайри табиий, ваҳимали қилиб тасвирлаб қўя қолган.

Гаафнернинг ҳикоясига мулоҳазасиз ёндашиладиган бўлса, у тақдирда, у тунаган тоғда қандайдир ваҳимали товушлар чиқарувчи махлуқлар — инсу-жинслар бор экан, деган хулосага келиш шубҳасиздир.

Мазкур қуш тўғрисида инглиз олимларидан бири Жон Дэви қуйидагича маълумот берган: «Юдалгаммада биз кечаси улам овозини эшитдик. У сал наридаги дарахтга қўниб олиб, фарёд солиб чинқирганга ўхшаш ҳаддан ташқари ваҳимали ва ёқимсиз овоз чиқарарди».

Бир қуш тўғрисида икки хил таассуротни кўриб турибмиз. Иккинчи таассурот олим кишиники эканлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Жон Дэви ҳақиқатни ҳеч қандай ортиқча ваҳимасиз оддийгина тасвирлаб қўя қолган.

Ҳар бир воқеа, ҳодисадан кўр-кўрона хулоса чиқарган кишини халқимиз шошқалоқ дейди. Шашқалоқлик кўпинча, яхшиликка олиб келмайди.

Фарғона область Тошлоқ районидаги «Москва» колхозининг машҳур механизатори, ҳозирги вақтда бри-

гада бошлиғи бўлиб ишлаётган Алижон ака Мусаев қуйидаги ўз бошидан кечирган воқеани сўзлаб берди.

«Эрта баҳор эди. Мен у маҳалда тракторчилик қилардим. Трактор ремонти эса, МТС да қилинарди. Мен онла аъзоларим билан №78 деб аталувчи участкада яшардим. У участка колхоз марказидан ҳам, МТС дан ҳам анча олисда эди. Шу сабабли мен доим мотоциклда қатнардим. Бир куни ишдан кечроқ қайтишга тўғри келиб қолди. Йўлим узундан-узоқ дала йўлидан иборат эди. Йўл бўйида қишдаги қордан эсон-омон чиққан қамишлару, онда-сонда учрайдиган чангаллардан бошқа нарсa йўқ эди. Уйимизга етишга бир-бир ярим чақиримча қолган эди. Не ҳаёл билан келаётганимни эслолмайман. Йўлнинг чап бетида оқ чойшабга ўралган узун бўйли одам мен келаётган томонга қараб иккала қўлини узатиб турарди. Ойдин кеча.

Бироз шабада эсарди. Мотоциклнинг тормозини қандай босганимни билмайман. Сочларим тикка бўлиб, бошимдаги дўппимни кўтариб юборди, баданимдан совуқ тер чиқиб кетди. Орқамга қайтсаммикан деб уйладим. Ҳалиги одам турган томонга аста қарадим. Қайси кўзим билан кўрайки, унинг бўйи яна ўсиб кетгандай, худди мен томонга қараб қадам ташлаётгандай бўлиб кетди. Агар орқага қайтсам, у икки қадам ташлаб етиб оладигандай туюлди. Миямга эртақлардаги баҳайбат девлар келабошлади. Мотоцикл ҳам ўчакишиб, ўчиб қолибди. Дарров ўт олдирдим, фақат олға босиш керак дедим, газни босдим. Мотоцикл чироғининг шуъласи бир-икки марта ҳалиги нарсага тушди, у худди қадам ташлаётганга ўхшайди. Масофани мўлжалга олиб, кўзни юмдим, ҳалига жойдан учиб ўтдим. Бироқ у «дев» менга ташланмади. Уйга эсон-омон етиб олдим. Аммо, тунни билан ухлай олмадим. Эрталаб, барвақт ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим. Шу вақт қўшим ҳам ташқарида сайр қилиб юрган экан. Салом-аликдан сўнг унинг юзига аста разм солдим. У бироз жилмайгандай бўлди. «Нечук эрта турибсиз, Алижон»,— деди. «Одатим»,— деб қўяқолдим ва унинг жилмайиш сабабини ўзимча тушундим. Демак, тундаги воқеада қўшимнинг қўли бор. Мотоциклга миниб, воқеа содир бўлган жойга бордим. Узун тол ходага, иккита «қўл» қилинибди, унга эркаларнинг яктаги кигизилибди. Тананинг очиқ қолган қисмига яна битта эски ятакни ўраб

қўйилибди. Уларни секин буздим ва қўшнимга топширдим... Уша воқеани эслаб ҳали-ҳали кулишиб юрамиз».

Алижон акадан, нима учун аввал ҳаддан ташқари қўрқиб кетганлигининг сабабини сўраганимизда, у доимо халқ дostonларини ўқиб юришлиги ва ундаги девлар ҳамда баҳайбат паҳлавонларга ишонганлигини айтди.

«Ҳозир уларнинг бирортасига ишонмайман. Иш муносабати билан ҳафталаб кечаси ёлғиз юришга тўғри келади. Бирорта сирли нарса кўрганим йўқ»,— дейди Алижон ака.

Бундай ҳодисаларни етарли билим ва тажрибага эга бўлган кишигина тўғри тушунади, ҳеч қандай уйдирмага ҳожат йўқ.

Баъзан диний китобларни ўқиб берувчи китобхонлар содда тингловчиларнинг дилига кириш ва уларни «эритиш» мақсадида ҳар бир жумлани алоҳида оҳанг ва интонация билан ўқишга ҳаракат қиладилар. Ора-сира оҳ-воҳ деб ўз ҳаяжонларини шундаққина кўрсатишга уринадилар. Ўтмишда динни улуғловчи ғазалларини одам тўпланадиган жойларда хониш қилиб, «эзиб» ўқиб юрадиган қаландарлар кўп бўлган. Улар ғазалнинг мазмунидан кўра оҳанггига алоҳида эътибор берардилар, тингловчиларни ўзларига мафтун қилиш мақсадида.

Маълумки, эзилган, тушкунликка тушган, ҳаёт шароити огир, оч-юпин, ташвишли бўлган халқ майин, хазин ва дилларни эзувчи куйларни ёқтиради. Улуғ Октябрь революциясидан аввал Ўрта Осиёда яшаган халқларнинг куй, ғазал ва ашулаларида ана шундай тушкунлик, соғинч, умидсизлик акс этиб турарди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниязийнинг «Салом айтинг» шеъри мардикорликка олинган ўзбек йигитларидан бирининг маҳаллалик ҳамроҳини ўз ватанига узатаётганида айтганларини ифодалаган.

Оға соғ борсангиз, аввал
Дадамларга салом айтинг.
Югуриб чиққан ул мушфиқ
Онамларга салом айтинг.
Кўзи қон ҳамширам бирла
Акамларга салом айтинг.
Упиб пешонасин мен-чун
Укамларга салом айтинг.

Масофанинг узоқлиги, соғиниш, умидсизлик, бетоблик кабилар орқасида ўз ватанини, ота-она, ака-сингил,

биродарлар, ўртоқларни қумсаш картинаси акс эттирилган, бу шеърда.

Ҳатто бетоблигини ҳам айтиб қўймаслигини ўтиниб сўрайди. Мардикор йигитнинг бутун руҳий ҳолати кишининг кўз олдида шундоққина гавдаланиб қўя қолади.

Шоир Абдулла Орипов «Муножот»ни тинглаб ғазалида ўтмишни ўзида акс эттирувчи «Муножот» куйининг дилларга қанчалик зўр таъсир қилишлигини маҳорат билан тасвирлайди:

Эшилиб, тўлганиб ингранади куй,
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот»
Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод.¹

Руҳан бутун бўлмаган инсон ҳаётда ҳам синиқ бўлар экан. Ўтмишнинг қайси бир даврига боқманг одамзоднинг эрқдан маҳрум бўлганлигини кўрамиз, холос.

Фақат Улуғ Октябрь революцияси мамлакатимиз халқларига, жумладан ўзбек диёрига ҳам ўзининг қайноқ ва оромбахш нурини сочди. Эрк олган халқнинг ўйи, умиди, куйи ва ғазали, инсоний муносабати янгича изга кирди. Халқ ҳаётининг барча жабҳаларида эркинлик, озодлик, шод ва ҳуррамлик тароналарини бевосита ҳис қиласан, киши.

Кишиларнинг қиёфасидан улардаги хотиржамлик, тинчлик ва осойишталикни ўқиш мумкин, ҳозирги кунимизда. Ёзилаётган ҳар бир бадний асарда лаззатли ҳаётимизнинг маълум бўлагини ўқиш мумкин.

ФАН ВА ТЕХНИКА РЕВОЛЮЦИЯСИ ВА АҚЛИЙ ТАРАҚҚИЕТ

Коммунизм қурилиши кенг авж олдириб юборилган ҳозирги паллада фан ва техника беқиёс ўсиб бормоқда.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Л. И. Брежнев студентларнинг Бутуниттифоқ слётида сўзлаган нутқида ҳозирги кунда фан ва техника соат ва минутлар сайин илгарилаб бораётганлигини айтиш билан биргаликда ёшлар олдида фан чўққиларини эгаллаш ҳамда техникани бошқаришдек масъулиятли вазифа турганлигини уқтирди.

¹ О. Орипов, Руҳим. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти 1971, 28-бет.

Ярославль шаҳрида яшовчи Соцналистик Меҳнат Қаҳрамони Иван Петрович Гаркавенконинг ўз ҳаёти ҳақида «Ота мероси» деб номланган мақоласида Л. И. Брежнев айтган сўзларнинг яққол мисолини кўрамиз.

— Мен қишлоқда туғилдим,— деб ҳикоя қилади Гаркавенко. Отам жуда талабчан эди. У қўли гул киши эди. Бизни ҳамма ишга ўргатарди. Ҳатто ботинкамиз йиртилиб қолгудек бўлса, ўзимизга тикиб олинглар дерди. Қаерда, нима иш қилмайин отамнинг насиҳатидан чиқмадим. ФЗУ да ўқиб машинист ёрдамчиси ва машинист бўлдим. Бир вақт Великие Лукида кўприк қуришга тўғри келди. Бироқ, уруш эмасми, эртасигаёқ кўприк портлаб кетди, жой миналанган экан. Янгидан йўл қурдик. У энсиз бўлиб, рельслар аранг сиғарди. Йўлнинг энсизлиги ҳавфлироққа ўхшаб машинистларни чўчитди. Дарёдан ўтишга ботинишолмади. Мен поездни кўприкдан ўтказиб бераман, чунки уни ўзимиз қурганмиз, дедим. Шунда командиримиз ҳайрон бўлиб, «Ҳали машинистман ҳам дегин!» деди...

Бундан ҳам қизиқроғи кейин, 1961 йили бўлди. Мени Углич районидаги Калинин номли колхозга раис этиб сайладилар, Ўз-ўзимча, деҳқончилиكنи билмасам, колхозчилар олдида уялиб қолармиканман» деб ўйлайбошладим.

Райсликка сайланган куним правление ҳавлисига чиқиб, ҳамма тракторларнинг ишга чиқмаганлигини кўрдим. Иккита тракторчи тракторларининг ёнида чекишиб ўтиришарди. «Нима гап?» деб сўрадим. «Ўт олаяпти» деб жавоб беришди. Дарҳол биттасини механикни чақириб келишга жўнатдим. Ўзим тракторнинг панжарасини олиб қўйиб моторга назар солдим. Қарасам ўтказгичлар алмаштириб қўйилган, уларни жой-жойига қўйиб қўйдим. Тракторчи бола механикни етаклаб келганида, унга қатъий қилиб, «Ўт олдир!» дедим. Тракторчи раиснинг техникадан хабари борлигини фаҳмлаб, қолди. Шу-шу бунақанги иш бошқа такрорланмади.¹

Ёшларнинг ақл-идроки ва тафаккурини ўстириш йўл-йўриқларини ҳал қилиш уларга фан ва техникани

¹ И. П. Гаркавенко, Ота мероси, «Учительская газета», 1974 йил, январь.

эгаллаш имкониятларини очиб беришнинг асоси бўлиб ҳисобланади.

Совет психологиясида инсоннинг билиш имкониятларини, тафаккур донрасини ўрганиш кейинги йилларда илмий жамоатчилик диққатини ўзига тортабошлади.

Бу масала мактабдаги таълим-тарбия боланинг ақлий жиҳатдан ривожланувига қанчалик таъсир қилишлигини белгилашга ёрдам беради.

Ақлий ривожланишни айтишдан аввал тафаккурнинг ўзига қисқача тўхталиб ўтишни ўринли деб ҳисоблаймиз.

Инсон ақлий фаолиятининг олий формаси тафаккур бўлиб ҳисобланади.

Тафаккур сўзи — фикрламоқ, фикр юритмоқ, ўйламоқ каби маъноларни англатади.

Тафаккур деб, объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятларини сезги ва идрокларимиз ёрдамида умумлашган ҳолда бавосита билиб олишга айтამиз.

Тафаккур ёрдамида биз ўз сезги, идрок ва тасаввурларимизнинг объектив борлиққа қанчалик мос, тўғри (адекват) ёки тўғри эмаслигини билиб оламиз.

Дарҳақиқат, биз кишиларга баҳо беришдан аввал уларнинг ўраб турган муҳит билан қанчалик алоқадорлигини ва борлиқнинг поёнига қандай даражада етаётганлигига эътибор берамиз.

Ана шундай кишиларнинг ҳар бир табиат ҳодисасига қандай муносабатда эканликларини билиб оламиз.

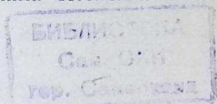
Масалан, биз ҳар кун Қуёшнинг Шарқдан чиқиб Ғарбга томон ботиб кетишлигини кўриб/ идрок қилиб/ турамыз. «Қуёш чиқди», «Қуёш ботди» ёки «Қуёш тиккага келди» каби ибораларни ишлатамыз. Агар ўзгалар юқоридагидек қилиб айтсалар ҳам уларни биз тушунамыз, аввалги, идрокларимиз асосида Қуёшнинг турган жойини кўз олдимизга келтирамыз.

Бизнинг назаримизда Ер қимирламай туриб, Қуёш эса, Ернинг атрофида ҳаракат қилаётганга ўхшайди.

Бизнинг идрокимиз ҳақиқатга қанчалик тўғри ёки нотўғрилигини аниқламоқ учун тафаккурга мурожаат қиламыз.

Бу муаммони ечмоқ учун асрлар давомида бирқанча олимлар илмий кузатиш ишлари олиб бордилар.

Маълумки, астронимияда Оламнинг тузилиши тўғрисида қадимги грек астроном олими Птолемей томони-

дан олға сурилган фикр узоқ вақт ҳукмрон бўлди. Птолемей фикрича Оламнинг марказида Ер бўлиб, унинг атрофида Қуёш, Ой ва бошқа планеталар ҳаракат қилади. Бу тасаввур ўша давр учун тўғри ва ишончли деб ҳисобланган.

Ҳақиқатан ҳам тунда хонадан ташқарига чиқиб, сармий жисмларни кузатган кишига юлдузлар ердан маълум узоқликда теп-текис жойлашганини кўради. Худди шу нарсани Ой ва Қуёшни кузатганда ҳам кўриш мумкин.

Птолемей назариясининг нотўғри эканлигини узоқ йилларгача ҳам кишилар билишмади. Бу назария ўз навбатида диний қарашларга ҳам қаршилиқ қилмасди. Ер худо томонидан дунёнинг яратилишида асосий манба бўлиб қолди.

Қуёш, Ер, Ой ва бошқа планеталарни узоқ йиллар мобайнида кузатган улуғ поляк олими Николай Коперник / 1473—1543 / Оламнинг маркази Ер бўлмай балки, Қуёшдир деган назарияни олға сурди. Унинг фикрига кўра Қуёш марказ бўлиб, унинг атрофида Ер ва бошқа планеталар ҳаракат қилади. Биз кузатаётганимиздаги самонинг ҳаракати ҳақиқатан ҳам тўғри эмас. Бу нарса Ернинг ўз ўқи атрофида ҳаракат қилишидан келиб чиқади,— дейди у.

Коперникнинг ҳамма фикрларини тўғри деб бўлмасди. Чунки, Қуёш бутун Оламнинг маркази бўлмай, фақат Қуёш системасининггина маркази бўлиб ҳисобланар экан. Буни эса, кейинчалик қилинган кузатишлар натижасида аниқланди.

Италия олими Джордано Бруно / 1548—1600 / Коперник таълимотини ривожлантирди. Джордано Бруно фикрича Қуёш бутун оламнинг марказида бўлмай, маълум юлдузлар системасининг марказидадир. Самода ундан ташқари жуда кўп юлдузлар бўлиб, улар Ердан анча олисда турадилар. Бу юлдузлар бир жойда қимирламай турадилар. Улар ўз ўқлари атрофида планеталар билан биргаликда айланадилар. Бруно томонидан дунёнинг беадатлиги аниқланиши ўша давр учун жуда катта кашфиёт бўлиб ҳисобланади. Бу нарса кейинчалик астрономик кашфиётларда исботлаб берилди.

Ҳаёт яна ўз йўлида давом этди. VIII асрда Италия олими Галилео Галилей 30 марта катта қилиб кўрсатадиган телескоп ясади. У Қуёшдаги қора ва оқ доғларни аниқ-

лади. Ойнинг эса, текис бўлмай, балки тўлқинсимонлигини аниқлади. Сомон йўли эса, қандайдир туманликдан иборат бўлмай, сон-саноксиз юлдузлардан иборат экан. Айрим планеталарнинг ёнларида йўлдошлари борлиги аниқланди. Галилейнинг фикрлари Коперник томонидан илгари сурилган ғояларни тасдиқлади. Мирзо Улуғбек томонидан Самарқанд шаҳрида обсерватория қурилиши ва унда самовий жисмларни табиатини ўрганилиши феодал Ўрта Осиёда мисли кўрилмаган жасорат эди.

Кейинги йиллардаги тадқиқотлар ва, айниқса космик фазонини кенг миқёсида ўрганишга қаратилган изланишлар самовий жисмларни жойлашиш хусусиятларини аниқроқ билиб олишга ёрдам берди.

Бу ишларнинг ҳаммаси Оламнинг ҳақиқий тузилишини билиб олишга интилишлар эди.

Оқибат натижада олимлар Қуёш, аслида Ер атрофида айланмасдан балки, Ер ўз ўқи атрофида ва Қуёш атрофида доимо айланиб туришлигини исботлашга эришдилар.

Бизнинг Қуёш ҳаракати тўғрисидаги бевосита идрокимизга таянган фикримиз ҳақиқатга ҳар донм ҳам тўғри келавермас экан. Бундай вақтда тафаккуримизга мурожаат қилиб, ҳақиқий ҳолни билиб олар эканмиз.

Тафаккур ўз навбатида воқеликни идрок ва тасаввурларимиздан тўлароқ ва чуқурроқ акс эттирилиши билан ҳам фарқланади. Инсон томонидан идрок қилинаётган нарса ва ҳодисаларнинг барчаси ҳамма вақт ҳам унинг кўз олдида тўлалигача тасаввур ҳосил қилиш имконини беравермас экан. Баъзан идрок қилинаётган информацияларнинг образларини тасаввур доирасига сиғдираолмаслик билан бир қаторда шошилиш хулосаларга келиб қолиш ҳоллари ҳам учраб туради. Қадимги ҳинд афсоналарида келтирилган ажойиб ҳодисани эслайлик. Шоҳ Шерам шахмат ихтирочиси Селега ажойиб ўйин асбоби ихтиро қилганлиги учун мукофот беришга аҳд қилган. Мукофотни шахмат устаси нима тиласа ўшани беришга шоҳ рози бўлган.

Шахмат устаси унинг ҳар бир катагига бугдой донаси қўйишни таклиф қилган. Масалан, биринчи катакка битта, иккинчисига — иккита, учинчисига — тўртта ва қолган ҳар бир катакка аввалгисига қараганда яна шунча баробар кўп бугдой донаси қўйишларини айтган.

Бу сўралган мукофот шоҳнинг тасаввурида жуда оз-

га ўхшаб кўринган. Шахмат тахтасининг катакларига харчанд буғдой доналари санаб қўйилса ҳам у тугайвермаган. Сарой мулозимлари ҳафталаб буғдой санашдан бўшамай қолганлар. Охири хазина бўшаб қолган. Бироқ ҳали бери шахмат катакларининг сони озаймасди. Шахмат устаси мукофотнинг ҳаммасини тўлиқ ололмаган. Математиклар ҳисоб қилишганда буғдой донасини тасаввур этиб бўлмайдиган даражадаги катта сонлар келиб чиққан. Яъни ўн саккиз квинтильон тўрт юз қирқ олти квадрильон етти юз қирқ тўрт-триллион етмиш уч миллиард етти юз тўққиз миллион беш юз эллик бир минг олти юзу ўн бешга тенг бўлган. Айтишларича бунчалик буғдой Ердан Қуёшгача етадиган иккита омборни тўлдириши мумкин экан.

Кўриниб турибдики, шоҳ айтилган талабни етарли равишда ўйлаб кўрмай, шунчаки арзимас талаб деб билиб, донишманд олдида мот бўлган.

В. И. Ленин инсон тафаккурига жуда юқори баҳо беради. Бу жойда унинг тафаккур билан тасаввур ўртасиди ўзаро боғлиқлик ва улар ўртасидаги фарқни тушунтиришдаги фикрини келтириш ўринлидир.

«...Тасаввур ҳаракатни бутунисича қамраб ололмайди,— дейди В. И. Ленин,— масалан, ҳар секундига 300000 км. тезликдаги ҳаракатни қамраб ололмайди, тафаккур бўлса, уни қамраб олади ва олмоғи лозим»¹.

Биз тафаккур ёрдамида сезги, идрок ва хотираларимизда акс этган нарса ва ҳодисаларнинг бир-бирлари билан сабабий ва натижа боғланишларга эга эканликларини ҳам англаб оламиз.

Масалан, баъзи қушларнинг фақат ёзда иссиқ томонлардан учиб келиб, қишда яна қайтиб кетиб қолишларини, олов ёқилганда тутун чиқишлигини, сувнинг эса, совутилганда музга ва қайнатилганда буғга айланиши каби хусусиятларини кўришимиз ва кузатишимиз мумкин:

Айниқса, Қуёш, Ой тутилишлари, сайёраларнинг ҳаракатлари, оби-ҳавонинг ўзгаришига ўхшаш табиатда бўладиган ҳодисаларни ҳам олдиндан билиб олишлик тафаккур ёрдамисиз мутлақо бўлиши мумкин эмас.

Дарҳақиқат, инсон мияси ҳарқандай юқори даражада тараққий қилган ҳайвон миясидан ўзининг му-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 38-том, 235-бет.

раккаб, ниҳоятда нозик аналитик-синтетик фаолияти билан ҳам фарқ қилар экан.

Тафаккур жараёнида объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари таққосланади (бир-бирларига солиштирилади), анализ ва синтез қилинади, умумлаштирилади ва конкретлаштирилади, системага солинади, абстракцияланади ва ҳоказо.

Кишилар фикрлашнинг биз юқорида санаб ўтган усулларида ўз ҳаёт фаолиятларининг турли ўринларида фойдаланиб келганлар ва фойдаланадилар. Тафаккурнинг барча усуллари воситасида воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида ҳукм қиладилар ва хулосалар чиқарадилар.

Улуғ рус педагоги ва психологи К. Д. Ушинский фикр юритиш усулларида бири бўлмиш таққослашнинг кишилар томонидан объектив оламни билиб олишдаги тутган ўрнига жуда юксак баҳо берди: «...таққослаш ҳарқандай тушунишнинг ва ҳар қандай тафаккурнинг асосидир. Оламдаги нарсаларнинг ҳаммасини таққослаб кўриш йўли билан билолмасак бошқа йўл билан билолмаймиз, агар биз ҳеч нарса билан солиштиришимиз ва фарқини билиб олишимиз мумкин бўлмаган бирон янги нарсага дуч келганимизда эди) башарти шундай нарса бор бўлса), у ҳолда биз шу нарса тўғрисида ҳеч қандай фикр ҳосил қила олмаган бўлур эдик ва унинг тўғрисида бирор сўз айтолмаган бўлур эдик»¹.)

Шундай қилиб, объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабат ҳамда уларнинг моҳияти таққослаш йўли билан билиб олинар экан. Натижада эса, нарса ва ҳодисалар тўғрисида маълум тушунчалар ҳосил бўлар экан.

Бундан ташқари турли тахминлар, гумонлар (гипотезалар) ва исботлар ҳам, маълум маънода, биз юқорида айтиб ўтган фикрлаш усулларимизнинг маҳсули сифатида вужудга келади, дейишга асос бўлади.

Гипотеза ва тахминлар тажриба асосида исботланса ва кўпчилик томонидан эътироф этилсагина қонун туסיга кириши мумкин. Шундагина улар маълум маъно ва мазмунга эга бўладилар.

В. И. Ленин объектив борлиқни инсон томонидан билиб олинишининг диалектик йўлини босқичлар бў-

¹ К. Д. Ушинский, Избранные сочинения, 2-том, 1939, 436-бет.

йича белгилаб берди: «Жонли кузатишдан абстракт тафаккурга ва ундан практикага — ҳақиқатни билишнинг, объектив реалликни билишнинг диалектик йўли мана шу»¹.)

Тафаккур процесси шахснинг билиш фаолиятлари (сезиш, идрок, хотира, диққат, ҳаёл, нутқ), ҳиссиёти ва шунингдек ўнинг индивидуал хусусиятлари билан ҳам боғлиқдир.

Тафаккурнинг чуқур ва мураккаблигига қараб туриб унинг шахсдаги бошқа психологик фаолиятлар билан қанчалик мустаҳкам алоқада эканлигини билиб олинади.

Совет психологиясида тафаккурни ўрганиш борасида анчагина иш қилинган. Таниқли Совет психологи Л. С. Виготский ўттизинчи йиллардаёқ тафаккур ва нутқни ўрганишга оид йирик мақолалари билан чиқабошлаганди.

Тафаккур соҳасида С. Л. Рубинштейн, Ф. Н. Шемакин, Е. В. Шорёхова ва бошқалар раҳбарлигида СССР Фанлар Академияси қошидаги философия институти ходимлари кенг миқёсда илмий-тадқиқот ишлари олиб бордилар.

Кейинги ўн-ўнбеш йил ичида фан ва техниканинг прогрессив усулларида фойдаланиш ва илмий экспериментларга асосланиб ишлаш натижасида Совет психологияси ва педагогикасида ҳам янги тараққиёт босқичига кўтарилиш даври бўлди.

Совет психологияси ва педагогикаси ходимлари «таълим ва ақлий ривожланиш» проблемасининг назарий ва амалий масалаларини чуқурроқ ва атрофлича ўрганишга ҳар қачонгидан ҳам активроқ киришдилар.

Бинобарин, психология ва педагогика фанлари фан ва техника тараққиёти натижасида баъзи эскириб қолган методик назариялардан ҳоли бўлишлари билан бирга ўзаро ҳамкорликда иш кўришлари ҳамда таълим ва тарбиянинг энг муҳим проблемаларини, давр талабига мос ҳолда, биргалашиб ҳал қилишлари зарурлиги кун тартибига чиқиб қолди.

Рус педагогикасининг ажойиб жонкуяри К. Д. Ушинский, «Агар педагогика одамни ҳар жиҳатдан тарбияламоқчи бўлса, у олдин ўша одамни ҳам ҳар жиҳатдан билиб олиши керак»²) — деган эди.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 38-том, 449-бет.

² К. Д. Ушинский. Собрание сочинений. РСФСР ПФА нашриёти, 1950, 23-бет.

Асримизнинг олтмишинчи ва етмишинчи йилларига келиб психология ва педагогика фанларининг ўзаро муносабати характери ҳам анчагина ўзгарди. Узоқ йиллар давомида психология ва педагогика бир-бирлари билан узвий алоқада бўлиб келаётган бўлишларига қарамасдан психология амалда фойдаланиб келинаётган педагогикага фақат ташқи томондангина яқинлашса, педагогика ҳам ўз навбатида психологиядаги тайёр маълумотларга ташқи томондангина ёндошиб иш кўраверарди.

Масалан, психологиянинг вазифаси, кўпинча, педагогика томонидан маъқулланиб, мустаҳкам ўрнашиб қолган қонун-қондаларни» психологик жиҳатдан асослаб бериш»дан ва уларни яхшилаш ҳамда такомиллаштиришдангина иборат бўлса, педагогика эса, ўз навбатида, кўпинча, қотиб қолган «психологик формулалар»гагина таяниб иш кўравераар эди.

Кейинги йилларгача ҳам кичик мактаб ёшидаги болалар фақатгина конкрет тафаккурга таяниб иш кўради, уларда абстракт тафаккур йўқ деб келинарди. Аслида эса, кичик мактаб ёшидаги болалар ҳам абстракт тафаккурга асосланиб бемалол иш кўраверар эканлар. Мактабда янги таълим системаси жорий қилиниши туфайли кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларига абстракт тафаккурнинг ривожланувчига кўмаклашадиган бир қатор ўқув темалари киритилди. Ўқувчилар, масалан, математик тушунчаларни ортиқча қийинчиликсиз ўзлаштирмоқдалар.

Фан ва техниканинг беқиёс ўсиши Совет психологияси илмига ҳам битмас-туганмас имкониятлар йўлини очиб берди. Эндиликда психология фани олдида турган биринчи галдаги вазифа педагогика томонидан маъқулланган ва мустаҳкам ўрнашиб қолган қонун ва қондаларни) таълим ва тарбиянинг мазмуни, метод ва усуллари) асослаб беришдангина иборат бўлмай балки, педагогикадан ўзиб кетиб, унга таълим ва тарбиянинг энг янги ва ҳаммага мақбул бўладиган прогрессив йўлларини кўрсатиш ва улар билан ҳамкорликда ишлашдан иборатдир.

Таълим ва тарбия психологияси масалалари билан кўп йиллардан буён узлуксиз равишда шуғулланиб келаётган Л. В. Занков, А. Н. Леонтьев, Н. А. Менчинская, Д. Б. Эльконин каби бир қатор психолог олимлар-

нинг илмий-тадқиқот ишлари ана шундай актуал ва фавқулодда муҳим масалаларни ўрганишга қаратилган. Мактабнинг турмуш билан боғланишини мустаҳкамлашнинг бир қанча муҳим томонлари ҳам мазкур соҳа томонидан изчил ўрганилмоқда.

Иккинчи вазифа, бевосита биринчи вазифа заминидан келиб чиқиб, ҳозирги замон фани ва техникасининг тараққиёти билан боғлиқ ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда инсон томонидан қабул қилинаётган информацияларнинг тўхтовсиз ортиб бориши ва уларнинг айримларини кўпчилик ўрганиб улгурмасданоқ эскириб қолаётганлиги туфайли баъзи психологлар, хотирада сақлаб қолишга асосланган билимлар давр талабига тўла жавоб беролмаётир, демоқдалар.

Бироқ бундан, идрок қилиб билиб олинаётган информацияларни хотирада сақлаб ўтиришнинг хожати йўқ эканда деган хулосага келиб бўлмайди, албатта.

Мамлакатимиз фан ва техникасининг биргина саноат ва қишлоқ хўжалиги тормоқларида ҳар кунини бир нечта янгилик яратилаётганлиги барчага аён. Яқин ўтмишдаги тарихимизга биров назар ташлагудек бўлсак, кишиларимизнинг дунё тўғрисидаги билимларининг қанчалик тез бойиётганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Таниқли Совет ёзувчиси Г. Гулна ўзининг «Сакенда баҳор» асарини Абхазия тоғ ораларида яшаётган халқлар ҳаётидан олиб ёзган. Унда ўтмишни ҳикоя қилувчи бир эпизод кишини ўзига тортади. Адибнинг тасвирлашича, 1904—1905 йиллари бўлиб ўтган рус-япон уруши ҳақидаги хабар урушдан анча кейин Абхазия қишлоқларига етиб келган экан. Бу тўғри, албатта.

Чунки, у даврда ташқи дунё билан боғланишнинг техник воситалари йўқ эди.

Ўзбекистон шароитида ўттизинчи йилларни кўз олдингизга келтиринг.

Қишлоқда партия ва ҳукуматимизнинг сиёсатини деҳқонларга газетадан ўқиб, етказиб турувчи ягона информатор ўқитувчи ҳисобланар эди.

Патефон, радио, электр, кино велосипед трактор автомобиль каби техника воситаларининг ҳар бирининг қишлоққа кириб келиши хўжалик ҳаётида жуда катта ўзгаришларга сабаб бўлди.

Радио ва газеталарнинг қишлоққа кириб келиши, мактаб таълимининг йўлга қўйилиши, илм ва касбга интилиш информацияларнинг кўпайишига таъсир қилди.

Кейинги йилларда телевидение оммалашиб кетди. Ундан турли мақсадларда фойдаланиш мумкин бўлиб қоляпти. Саноат ва қишлоқ хўжалигига онд масалаларни телевизион университетлар орқали кўрмоқдамиз. Мактаб ўқувчилари маълум программа ва план асосида мунтазам суръатда дарс тингламоқдалар.

Телевидение орқали космонавтлар билан бевосита алоқалар ўрнатилмоқда, Ер юзининг исталган нуқтасидан бериладиган информацияни қабул қилиш имконияти туғилди. Масофанинг аҳамияти сезилмай қоляпти. Фан учун телевидение ажойиб кашфиёт бўлиб ҳисобланади. Фаннинг соҳалари кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Олимларнинг айтишларига қараганда, эндиликда мутахассислар фаннинг алоҳида бир соҳаси билангина шуғулланишлари керак бўлиб қолмоқда.

«Кутубхоналар ҳар 15—20 йилда ўз фондларини икки марталаб кўпайтирмоқдалар. В. И. Ленин номидаги СССР Давлат кутубхонасида ҳозир, 22 миллионга яқин китоб бор. XX аср охирига бориб бу китоблар сонининг 100 миллионга етиши кутиляпти. Агар бу китоблар оддий қоғозда нашр қилинса, кутубхонага 250 минг квадрат метр ҳажмдаги хона талаб этилади, каталоглардаги карточкалар сони эса бир неча миллиардга етади, агар унинг устига хизмат қилиш жараёни эски ҳолда қолса кутубхонага бир неча ўн минг хизматчи талаб этилади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, кутубхона ва ҳужжатларни жойлаш ишларини бутунлай бошқа усулда олиб бориш керак»¹.

Бундай шароитда, албатта, фақат хотирага таяниб иш кўриб бўлмайди. Маълумки, инсон қабул қилиб олаётган информацияларининг ҳаммасини юз фоиз эсда олиб қололмаганидек, эсда олиб қолганини эса, эсда сақлаб ҳам қололмайди. Маълум қисми унитилиб кетади.

Модомики, совет психологлари болаларда тафаккурнинг яхши сифатларини шакллантириш устида тинимсиз изланиш ишлари олиб борилаётган эканлар бу бежиз эмас, албатта.

¹ И. Убайдуллаев, Н. Мўминов. «Мўъжизалар оламида», «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1972 йил, 74-бет.

Бунинг учун эса, хотирада олиб қилиниши керак бўлган информациянинг муҳимлигига алоҳида аҳамият берилади. Улар аниқлаб чиқилади. Системага солинган аниқ информацияларни мумкин қадар эсда сақлаб туришга ҳаракат қилинади.

Айни замонда ўқувчилар ўқув материални эсларида олиб ҳам қоладилар, мободо эсда олиб қолинган материал янгиланса дарҳол янги информация билан бојитилар ва бинобарин, давр билан, фан-техника тараққиёти билан ҳамоҳанг олға силжийдилар.

Жаҳон психологларининг 1966 йил август ойида Москва шаҳрида бўлиб ўтган XVIII Халқаро Конгрессида ҳам таълим ва ақлий ривожланиш проблемасига бағишланган махсус симпозиум иш кўрди.

Совет психологлари инсон ақлий тараққиёти устида изланиш ишлари олиб борар эканлар, улар бола ақлий тараққиётига мактабдаги таълим таъсир кўрсатадими ёки таълим боланинг ақл сифатларинигина ҳисобга олиб иш кўраверадими, деган масалани ҳал қилиб олиш зарур деб ҳисоблайдилар.

Мазкур масалани тушунишда симпозиум қатнашчилари орасида уч хил йўналиш бор эканлиги маълум бўлиб қолди.

Биринчи йўналишга Швейцариялик машҳур психолог профессор Ж. Пиаже ва Б. Инэльдэр ҳамда бир қатор чет мамлакатларнинг олимлари кирадилар.

Биринчи йўналиш вакиллариининг фикрига кўра ривожланиш организмнинг ички етилиш жараёнининг натижасидан иборатдир. Таълим эса, иккинчи даражали роль ўйнайди ва у ривожланиш қонунига тўла бўйсунди. Бунинг мазмуни шуки, болаларни тўла ривожланиб етишларини кутиб туриб, сўнг билим бериш зарур, демакдир.

Иккинчи йўналиш вакилларида бири, Украина ССР психология институтининг директори Г. С. Костюк шахсининг интеллектуал (ақлий) ривожлануви қуйи ақлий фаолиятдан юқори ақлий фаолиятга ўтиш жараёнида амалга оширилади, деб кўрсатди. Бу нарса шахсининг ўқиши ва миясининг ривожлануви билан чамбарчас боғлиқдир. Ўқиш давомида болаларнинг нерв системаси такомиллашади, бинобарин, билиш имкониятлари ортади. Одамнинг шахсига хос бўлган хусусиятлари ташқаридан киритилмайди, аксинча улар инсоннинг ўзи томони-

дан жамиятдаги бошқа кишиларга тақлид қилиб шакл-лантирилади.

Совет психологлари Москва, Ленинград, Киев ва бошқа шаҳарларда олиб борилган экспериментал психологик изланишларида мактабдаги таълим жараёнида болаларнинг имкониятлари тўла фойдаланилмаётган акс ҳолда улар конкрет тафаккурдан абстракт тафаккурга (бир қанча оралиқ босқичларни ўртада қолдирган ҳолда) муваффақиятли ўтишлари мумкин экан, деган хулосага келдилар. Кичик синф ўқувчиларининг арифметика амалларини ҳарфий ифодалар ёрдамида ба-жараётганликлари бунга далил бўлаолади.

Кўпчилик совет психологлари таълимнинг ривожланиш қонунлари билан алоқадорлигини ва ривожланишнинг ўз навбатида таълим билан ҳам мустақкам алоқада эканлигини ҳисобга олиш керак, деган фикрдалар.

Ақлий тараққиётни ўқиш ва ўқитиш билан чалкаштириш асло ярамайди, дейди профессор Г. С. Костюк.

СССР Педагогика фанлар академияси қошидаги психология институти таълим психологияси лабораториясининг бошлиғи профессор Н. А. Менчинская ҳам Г. С. Костюк фикрини тўла тасдиқлаб, таълим ривожланишни стимуллаштиради ва таълим ҳам ўз навбатида ривожланишга таянади, деган ғояни олға сурди.

Учинчи йўналиш бўйича П. Я. Гальперин, Н. Ф. Тализина ва бошқа бир қатор психологлар ўз фикр ва мулоҳазаларини айтдилар. Бу йўналиш вакиллари ривожланишни томомила таълимга бўйсунди, демоқдалар. Уларнинг фикрича, таълим ривожланишни белгилайди ва уни ўз ортидан эргаштириб олиб боради.

Бунда шахснинг ўзлигича ривожлануви ҳамда ички камолатга етишувига алоҳида аҳамият берилмайди. Инсон психикаси, учинчи йўналиш вакиллариининг фикрига кўра, ташқи таъсирлар ёрдамида ривожланади деб хулоса чиқаришга олиб келади.

Совет психологлари инсоннинг ҳар бир психологик фаолиятини ўрганганларида марксча-ленинча материалистик методологияга амал қиладилар. Фақатгина оптимистик прогрессив қондалар асосида олинган ишончли натижаларга таянадилар ва ўзларининг илмий изланиш ишларини ташкил қиладилар.

Психологлар томонидан инсон миясининг имкониятлари чексизлиги аниқланган сўнгги маълумотларга қа-

раганда биз ўз миямизнинг энергия имкониятидан факатгина 8-9 фоизини фойдалана олар эканмиз, холос. Миямиз энергиясининг қолган қисми ишга солинмай навбат кутиб тураверар экан.

Илм-фаннинг жадал суръатлар билан ривожлана бориши инсон миясининг ишламай ётган потенциал энергиясининг ҳеч бўлмаганда яна бирозгина қисмини ишга солиш ва ундан фойдаланиш йўлларини топишга ҳам имкониятлар яратиб берса керак, деб ўйлаймиз.

Бир қатор олимларнинг айтишларига қараганда, ҳозирги даврда яшаётган ёшлар асримизнинг бошида яшаган тенгдошларидан ҳам жисмоний, ҳам ақлий жиҳатдан анчагина ўзиб кетганлар.

Аниқланишича, асримизнинг бошларида яшаган болаларнинг бўйи ҳозирги давр (олтмишинчи-етмишинчи йиллар) болаларининг бўйидан 15-17 сантиметр кам бўлган. Бундан ташқари жисмоний ва ақлий жиҳатдан таққосланганда ҳам маълум фарқлар сезилган. Бундай бўлишлигининг сабаблари бир қатор факторлар орқали изоҳланмоқда.

Булардан биринчиси ва шу билан бирга ҳал қилувчи бўлиб ҳисобланган фактор — кишиларнинг моддий яшаш шароитларининг яхшиланганлигидир. Кишиларнинг моддий эҳтиёжларининг қондирилаётганлиги, уларнинг осойишта яшаш, тирикчилик ташвишини камроқ ўйлашга олиб келиши табиийдир.

Навбатдаги фактор сифатида кишиларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўплаб кўчиши натижасида иқлим шароитининг ўзгаришини кўрсатмоқдалар. Иқлим шароитининг ўзгариши, кўпинча, ёш авлод организмнинг ҳар томонлама ривожланувига ижобий таъсир қилиши мумкин, демоқдалар.

Шу билан бирга насл алмашишини ҳам биз, юқорида айтиб ўтган факторлардан кам эмаслиги аниқланган. Масалан, бир-биридан жуда узоқ бўлган генларнинг бирлашиши натижасида пайдо бўладиган насл ҳар икки (ота ва она) наслдаги энг яхши сифатларини ўзида мужассамлантиради ва боланинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний ривожланишига ижобий таъсир кўрсатади, деб айтишга асос бўла олади. Бу нарса ўз навбатида акселерация жараёнининг содир бўлишига олиб келади. Акселерация — тезлаштириш деган маънони билдиради, жумладан, болаларнинг ақлан тез ривожланишини ҳам

ифодалайди. Акселерация фанда ҳали тўлиқ ўрганилганича йўқлигига қарамасдан болаларнинг ҳар ёш босқичлари ўзларининг ўтмишдошларидан бўйга ўсиш ва тез балоғатга етиш каби хусусиятлари билан фарқ қилдилар, деган фикрни айтишга гувоҳлик беради. Бинобарин, болаларнинг, айниқса, қизларнинг балоғатга етиш муддатлари 2—3 ёш тезлашганлигини айтиб ўтиш кифоя қилади. Онг тараққиётга келганда эса, инсонга тушаётган информациялар миқдорининг тўхтовсиз ошиб бораётганлиги сабаб бўлмоқда.

Республика Фанлар академиясининг ҳисоблаш маркази Кибернетика институтида қўлланилаётган электрон ҳисоблаш машиналарининг (ЭХМ) қудратига таяниб, мутахассислар турли хулосаларга келмоқдалар.

«Жуда яхши хотирага эга бўлган ҳисоб машиналари ишининг мукамаллашиб бориши келажакда автоматик тарзда ишловчи ахборотсправка марказларини вужудга келтириш имконини беради. Машина хотирасига жойлаштирилган ҳамма ахборотлардан керак вақтда осонлик билан фойдаланиш мумкин.

Сўнгги тараққиёт шу нарсани тақозо қиляптики, келажакда Ватанимизнинг хоҳлаган бурчагидаги хоҳлаган одам билан гаплашиш ва уни кўриш имконини берадиган телефон дискани айлантириб ўзимизга керакли справкани олиш имконига эга бўламиз».¹

И. Убайдуллаев ва Н. Мўминовлар ўзларининг «Мўъжизалар оламида» номли китобларида ҳозирги даврда нашр қилинаётган китобларга сарф бўлаётган қоғозларнинг беадатлигини мисолга оладилар. Қоғоз ўрнига информацияни сақлайдиган бошқа воситалардан фойдаланилмоқда. Масалан, пластинка ва магнит ленталари, микрофильмлар, микрокарточка, микрокитоблар вужудга келмоқда. Бундай микроматериаллар 15 миллион хилдан иборат информацияни бир кубметр жойга жойлаштириш имконини берар экан²

Юқоридагиларнинг барчаси инсон фикри камолотини исботловчи ёрқин далиллар бўлиб ҳисобланади.

Одамзоднинг ақл-идроки эса, диалектика қондалари асосида доимо ривожлана боради.

¹ И. Убайдуллаев, Н. Мўминов. Мўъжизалар оламида «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1972 йил, 72—73-бетлар.

² Уша жойда.

ИНФОРМАЦИЯ ВА ИНСОННИНГ БИЛИШИ

XX асрнинг иккинчи ярмига ўтилганидан буён ўтган вақт ичида фан ва техника соҳасида яратилган янгилик маълум маънода бир неча асрда яратилган кашфиётлардан ҳам зиёддир десак, ҳато бўлмас.

Инсоният қўлга киритаётган ҳисобсиз янгиликларнинг ҳар бири қатор-қатор янги информациялардан иборатдир. Бунчалик кўп информацияларни инсоннинг билиш фаолиятлари қандай қилиб қабул қилади, ўрганади, ўзлаштиради ва оммалаштиради?

Бу ишларнинг барчаси одамнинг билиш фаолиятлари орқалигина амалга оширилади. Инсоннинг билиш фаолиятлари деб аталувчи жараёнларга сезиш, идрок, хотира ва тасаввур, тафаккур ва нутқ ҳамда ҳаёлни киритиш расм бўлиб қолган. Мазкур жараёнларни «билиш фаолиятлари» деб аташлигининг боиси шундаки, киши ана шу жараёнлар орқалигина ва улар воситадагина ўзини ўраб турган олам билан муносабатга киради, боғланади, бинобарин, дунёни билиб олади.

Билиш жараёнлари тўғрисида фикр юритишдан аввал, билишни амалга оширишда муҳим ўрин тутувчи диққат ҳолати ва унинг айрим характерли хусусиятлари тўғрисида тўхталиб ўтишни лозим топдик.

Диққат — онгнинг маълум бир объектга актив қаратилишидан иборат бўлган ҳолатдир. Диққат, К. Д. Ушинский таъбири билан айтганда руҳий ҳаётимизнинг эшиги бўлиб ҳисобланади. Дунёни билишни диққатимизнинг иштирокисиз тасаввур қилолмаймиз.

Хорижимиздаги нарса ҳодисаларга хоҳ ихтиёрий, хоҳ ихтиёрсиз бўлсин назар соламиз. Шу пайтда уларнинг қандай ҳолатда эканликларини билиб оламиз.

Инсон маълум бир объектга ҳар доим узоқ вақт тикилиб тура олмайди, ёки бошқача қилиб айтганда актив қарай олмайди. Бунга илож ҳам йўқ. Чунки, нерв системamız толиқиб қолиши мумкин. Шунинг учун, вақт ўтиши билан мазкур объектга қарашимиз аста-секин пассивлаша боради. Бинобарин, ортиқча прода кучи сарфламай, объектни идрок этишда давом этаверамиз. Бунда биз идрок қилиб олаётган объект тўлалигича билиб олинмаслиги, ундаги айрим қисмлар эса, мутлақо ҳисобга олинмай, пайқалмай қолуви ҳам мумкин,

Диққат жараёнида фикр маълум объект устида бўлади. Ҳаракатлар секинлашади, нафас олиш тартибга солинади, нерв таранглашади, онг фаолияти контролликни ўз қўлига олади.

Психология фанида диққатнинг уч тури ҳақида гапириш расм бўлиб қолган: ихтиёрий, ихтиёрсиз ва ихтиёрийдан кейинги диққат.

Ихтиёрий диққат (иродали диққат ҳам деб юритилади) кишининг ирода кучини сарфлаб маълум объектга назар солишлиги демакдир.

Масалан, китоб мутолаа қилиш, дарс тинглаш, радиоэшитиш, бирор киши билан суҳбатлашиш (баҳслашиш) ва бошқалар.

Бунда бутун диққат-эътибор билиб олинмоқчи бўлган нарсага актив йўналтирилади. Кишининг асаблари таранглашади, баъзи ҳаракатлар секинлашади, ҳатто нафас олиш вақтинчалик режимга туширилади.

Шундагина билиб олинмоқчи бўлинган объект бехато англанади. Суҳбатда эса, тезисдан чиқилмайди.

Ихтиёрсиз диққат жараёнида асаб системасининг ортиқча таранг ҳолатда сақлаш талаб қилинмайди. Объектлар ирода кучининг камроқ сарфланиши билан ҳам идрок қила берилади.

Масалан, тротуарда кетаётган икки киши ўзаро уёқ-буёқдан гаплашиб кетатуриб онда-сонда йўловчиларга назар солишлари мумкин. Бироқ, бунда йўловчилар орасида фақат танишлари (таниш объект) учраб қолгандагина астойдил диққат қилишлари мумкин. Агар зарурат бўлмаса, шунчаки назар ташлаш билан кифояланиб қолаверадилар. Маълум масофа босиб ўтилгунча ўнлаб кишиларни кўрилган бўлганига қарамай, улардан бирортасининг образи ҳам аниқ гавдаланмаслиги мумкин.

Бу нарса объектни актив идрок қилмаганлигимиз туфайлидандир. Шунинг ҳам айтиш керакки, ихтиёрсиз диққат ихтиёрий диққатга ортиқча қийинчиликсиз ўтиши мумкин. Мобода, бизнинг назаримиз тушган объект нимаси биландир бизни қизиқтириб қолса, у вақтда ирода дарҳол ёрдамга келади ва диққатнинг активлигини таъминлаб беради. Биз мазкур объектни тўла қонли билиб олишимиз мумкин.

Диққатнинг учинчи турини ихтиёрий диққатдан кейинги (кўниккан ёки давомли) диққат деб юритилади.

Кўниккан диққат ўз-ўзидан маълумки ихтиёрий диққат асосида ҳукм суради проданинг контроллиги бир оз сусайган ҳолда давом этади. Воқеа ва ҳодисаларнинг узоқ давом этувчи таъсир тўлалигича қабул қилинади. Бироқ гидроқ қилишнинг дастлабки босқичидаги асаб таранглиги анча сусайган ва умумий гавданинг «тинчлик» ҳолати ҳам ихтиёрдан чиққан бўлади. Масалан, театрга кирган кишилар янги пьесанинг қандай бошланишини сабрсизлик билан кутадилар. Саҳна очилгач, декорация кўзга ташланади, актёрлар ўзларига берилган ролларни ижро эта бошлайдилар. Асарнинг қайси давр ва қандай темага тааллуқлилиги билинади. Томошабинлар секин-аста ўтирган ўриндиқларига янгитдан ўтираётгандек астойдил жойлашиб олабошлайдилар, ўзларини хотиржам ҳис этишга ҳаракат қиладилар, орқага ёки ёнга қулайроқ бўлиб суяниб оладилар ва тинглашда давом этадилар. Бунда саҳна очилгандаги пайтдаги асаб таранглиги сусая борганлигини кўриб турибмиз.

Янги ўқитувчи ёки лекторнинг биринчи сўзи нимадан бошлануви ҳам аксарият ҳолларда тингловчиларни қизиқтиради.

Биз юқорида санаб ўтган диққат турлари ўзаро тез-тез алмашиб турилиши мумкин.

Диққатнинг бир қатор хусусиятлари мавжуддир. Масалан, диққатнинг бўлиниши, кўчирилиши, сиғими, барқарор ва беқарорлиги, кучи ва тебраниши ҳамда паришонлиги каби хусусиятлари бор.

Биз диққатнинг паришонлик ёки паришонхотирлик деб аталувчи хусусиятига тўхталиб ўтишни лозим топдик. Паришонлик инсонга хос фазилат бўлиб, у чарчаган кишиларда, ёш болаларда, кексаларда, олим кишиларда, севишганларда, руҳий касаллик таъсири бор кишиларда тез-тез учраши мумкин. Паришонлик диққатнинг бир марказга актив йиғи олмаслик ва уйғунлаштирилмаслик ҳамда уни бошқара олмасликдан келиб чиқади.

Бир жойда узоқ вақт истиқомат қилган киши нотаниш бир ўлкага бориб қолди деб фараз қилайлик. Унга мазкур ўлканинг одамлари, уларнинг кийимлари, урф-одати, дарахтлари, иморат ва ҳайвонлари қўйингчи барча нарсалари ўзгача туюлади. Натижада янги жой кишига шунчалик қаттиқ таъсир этадики, натижада у ҳар бир дуч келган нарсага жовдираб қарайбошлайди, атрофида нималар бўлаётганлигини бир муддатга уну-

тади, ҳаттоки уни кузатаётган кишиларга ҳам парво қилмайди. У рўпарасидан келаётган кишиларни ҳам кўрмаслиги табиийдир.

Шунингдек у чарчаш ва очликни тамомила унитиб қўйиб, вақтнинг ўтиб кетганлигини ҳам ҳис этолмасдан қолиши турган гап. Буларнинг ҳаммасига киши учун таниш бўлмаган янги шароит, информацияларнинг рангба-ранглиги сабабчидир.

Кексайиб қолган кишилар билан суҳбатлашиб, жуда кўп тарихий маълумотлар олишимиз мумкин. Баъзан айрим отахон ва онахонлар билан суҳбат қуриб қолгудек бўлинса, улар дарҳол сизнинг ким эканлигингиз, ота ва онангизнинг кимликларини сўраб оладилар. Бироз суҳбатдан кейин хайрлашиш олдида «болам исминг нима эди? Мени кечир, қаричилик, эс кирди—чиқди», деб кексаликдан нолиб қоладилар.

Шуни айтиш керакки, аскарият ҳолларда кексалар ўтган воқеаларни ҳар учрашганда такрорлай беришлари ҳам мумкин.

Бу бир томондан кексалик аломати бўлса, иккинчидан хотирада мустаҳкам ўрнашиб қолган характерли воқеа бўлиши мумкин ва фақат маълум бир туртки сабабидангина янгиланади.

Ёш болаларда паришонлик бошқачароқдир. Улар ўйин билан ҳаддан ташқари банд бўлиб кетиб, ашула айтишлари, эртақ сўзлаб беришлари ва ўйинчоқлари билан суҳбат қуришлари табиийдир. Баъзан йиғлаб ўтириб, ашулага ўтиб кетиш ҳоллари ҳам учрайди. Бир мактабда табиёт дарси борарди. Ўқитувчи ёш ўқувчиларга ҳайвонот дунёси ҳақида қизиқарли суҳбат ўтказарди. Кўргазмали қурол, қора моллар, қўй-эчкилар тасвирланган рангли плакат эди. Ўқитувчининг суҳбатини айлани қизиган бир пайтда ўқувчилардан Қурбонали исмли бола беихтиёр қўзичоққа ўхшатиб маъраб юборди. Ўқувчилар бирданига «гурр» этиб кулиб юборишди.

Маълум бўлишича, ўқитувчи суҳбат қилаётганда, Қурбоналининг фикри ўз уйларидаги қўй-қўзиларга кетиб қолган экан ва уларга тақлид қилиб маъраб юборган экан. Ўқувчи синфда ўтирганлигини тамомила унитиб қўйган ва суҳбат доирасидан чиқиб кетган.

Бу нарса, ёш болалар диққатларининг уларнинг олий нерв фаолиятлари томонидан тўлиқ бошқарилмаганлиги натижасидир, деб изоҳланади.

Чарчаган кишилардаги паришонликка келсак, у нерв системасининг ҳар вақтдагидек ишлай олмаслиги билан боғлиқдир. Узоқ муддатли ақлий иш туфайли киши жуда чарчайди, чакка томирлар эзиб оғрийди, бутун аъзо ҳордиқ талаб бўлиб қолади. Бирор нарса тўғрисида ўйлаш малол келади.

Бундай вақтда киши диққатини ҳар қанча уриниб бир марказга тўпламоқчи бўлса ҳам беҳуда кетади. Суҳбатдошнинг сўзлари қандайдир ортиқчадек туюлади, суҳбатдош эса, чарчаган кишининг назарида қандайдир ёқимсиз одамга ўхшаб кўринади. Чарчаган киши ўзини ҳушёр тутишга қанчалик уринмасин у табиий бўлмайди. Чарчаган киши учун суҳбатдошнинг борлиги ортиқча бўлиб туюлади. Сўзлар пойма-пой бўлиб, суҳбат мавзуи аниқ бўлмайди. Бундай вақтда чарчаган кишини ҳоли қолдирилгани, унга дам олишга имконият яратиб берилган маъқул.

Яхши ухлаб олинса, кайфият яхшиланади, чарчоқ тарқалади, суҳбат изга тушади. Олимлардаги паришонлик ўзига хос хусусиятга эгадир. Олимлар бирор проблема устида узоқ вақт фикр юритганларида, унга ёндош бўлган воқеа ва ҳодисаларни тамомила унутиб қўядилар.

Улар учун ўзлари танлаб олган проблема худди «асфальтлаб қўйилган» тўғри узун йўлдек туюлиб қолади. Фақат ана шу йўлгагина уларнинг диққат марказида бўлади. Ундан ташқаридаги воқеалар, баъзан улар учун алоқаси йўқдек бўлиб туюлади. Фикр шунчалик банд бўлганлигидан айрим ишларни механик равишда, ўринсиз бажараверадилар. Масалан, бир оёққа носки кийиб туфли кийганлари ҳолда иккинчисига носки киймасдан туфлини кийиб оладилар ва ҳатто икки оёққа икки ҳил пойафзал кийиб олишлари ҳам мумкин.

Кишининг ўта бандлиги натижасида кечадиган ҳолатга марҳум академик Ҳабиб Муҳамедович Абдуллаевнинг рафиқаси Фотима Абдуллаеванинг эри ҳақидаги эсдаликларидан олинган қуйидаги лавҳалар мисол бўлади.

«Бир куни биз янги, 1960 йилни кутиш учун дўстларимизникига отландик,— деб эслайди Фотима Абдуллаева.

Мен кийиниб, ташқарига чиқиб турдим. Кутдим, кутдим, Ҳабиб Муҳамедовичдан дарак йўқ. Янги йил бойги урилишига ўн беш минут қолганда тоқатим тоқ

бўлиб кирсам, у киши стол олдида тик турган ҳолда алланималарни тез-тез ёзаётган экан. Ниҳоят ёзув тугагач, охирги нуқтани қўйиб: «Тайёرمىсиз, хоним?» деди. Буни қарангки, ўзининг фикрларига ғарқ бўлиб, эшикда менинг салкам бир соат кутганимни сезмабди ҳам!»

Фотима опа Ҳабиб Муҳамедовичнинг ишга қанчалик шавқ-завқ билан шўнғиб кетган пайтларини ҳурмат ва эҳтиром билан эслайди. «У киши (Ҳабиб Муҳамедович) бирон асар устида ишлаётганда ёки докладга тайёрланаётганда **фаромушхотир** бўлиб қолар, ташқи оламни гўё унутар эди. Бунақанги ҳолат унда анчагина давом этарди. Агар бундай пайтда сиз ундан бирор нарсани сўрасангиз пойинтар-сойинтар жавоб олардингиз. У сизнинг саволингизни эшитгани билан маъносини тўла англаб етмасди, чунки тафаккурга шу қадар берилиб кетардики, миясига бошқа гап сиғмасди. Лекин у киши фақат уйидагини шу хил ҳолатга тушарди, чунки бу ерда олимнинг ўз сеvimли ишига батамом берилиб ишлаши учун шарт-шароит муҳайё эди. Ҳабиб Муҳамедовични яхши билган кишиларнинг гапига қараганда, у киши ишхонада ҳамма вақт зийрак ва диққат-эътиборли бўлган».¹

Ҳаддан ташқари ишга берилиш ҳолати ҳақида Нобел мукофоти лауреати машҳур француз физиги Пьер Кюрининг қизи журналист ёзувчи Е. Кюри онаси Мария Складовская-Кюри ва отасининг ҳаётидан мисоллар келтиради.

Мадам Кюри /Мария Кюри/ ишга ўтирган вақтида унинг учун бутун борлиқ йўқ ҳисобида бўларди.

1927 йили Иреннинг /Мариянинг катта қизи/ қаттиқ бетоб бўлиб қолиши Марияни анча ташвиш ва умидсизликка олиб келади. Шунда Мариянинг дўстларидан бири Иреннинг соғлиғини сўраш учун у ишлаётган лабораторияга киради. Уни Мария Кюри совуққина кутиб олади ва саволига лўнда жавоб беради. Ходим хонадан чиқиб улгурмаёқ Мария ўзининг ассистентига қараб, ғазабланган оҳангда: «Тинчроқ ишлагани ҳам қўйишмайди!» дейди.²

¹ Ф.А. Бдуллаева, У киши шундай эдилар, «Фан ва турмуш» журнали, 1973 йил, 5-сон, 25-бет.

² Е. Кюри, Мария Кюри, Москва, 1968 йил, 335-бет.

Қарангки, ҳол-аҳвол сўраганлик ҳам баъзан иш билан ҳаддан ташқари банд кишига малол келиб қолар экан.

Пьер Кюрининг фожиаи ҳалокати ҳам паришонлик оқибатидан содир бўлган.

Пьер дўстлари даврасидан чиқиб, ёмғирли Париж кўчаларидан бирида борарди. Тушдан кейин бу кўчаларда юриш анча қийин. Извош ва трамвайларнинг шовқини қулоқни қоматга келтиради.

Пьер ана шундай шароитда қадам босар ва турли нарсалар тўғрисида хаёл суриб борарди ва айни вақтда кўчанинг нариги бетига ўтиб олишга ҳаракат қиларди. У ўзига хос паришонлик билан ҳаракат қилиб тош йўлга чиқиб қолади ва иккита катта юк ташийдиган араваларнинг орасида қолади. Шошиб қолиб бир отнинг бўйнига осиламан деганда, у от ҳуркиб кетади, олимнинг ботинкаси тийганиб отларнинг остига тушади. Улкан, ёш отлар Пьерни босмайди, бироқ чўчиган отларни тўхтатишнинг иложи ҳам бўлмайди. Баҳайбат араванинг кейинги гилдираги унинг бошини босиб ўтади. Бу хабарни эшитган отаси кекса доктор Кюри: «Яна нималар ҳақида хаёл суриб кетаётган эдийкин у?» деб қайғуради. Қаттиқ хаёлга берилиб кетган вақтда бутун олам унитилиб кетар эканда!

Хаёлпарастлиkning бошқа турлари руҳий касалликларга дучор бўлганларда ва қаттиқ севишганларда учрайди. Руҳий касалликлар билан боғлиқ бўлган паришонликини нерв касалликлари мутахассислари даволайдилар.

Қаттиқ севишганлар масаласига келсак, уни ақл билан бошқаришлик кифоя қилади.

Паришонликини касаллик аломати деб айтиб бўлмайди. У маълум сабабга кўра ўткинчи ҳолат холос. Чунки, юқорида келтирилган мисолларнинг ҳар бири унинг у ёки бу сабабга кўра зоҳир бўлишлигини кўрсатиб турибди.

Паришонхотирликини хаёл билан аралаштириш ярамайди. Хаёл тўғрисида биз кейинги саҳифаларда алоҳида фикр юритамиз.

СЕЗГИ АЪЗОЛАРИМИЗ НИМАЛАРГА ҚОДИР

Инсонда бешта ташқи сезув аъзоси бор. Масалан, кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза билиш ва тери сезгиларидир. Ҳар қайси сезувчи аъзо ўзига хос вазифани бажа-

риб, бизни ташқи оламдаги воқеа ва ҳодисалардан хабардор қиладилар. Биз фақат ана шу сезувчи аъзоларимизнинг беҳато хизматлари туфайлидан табиатдаги жуда кўп таъсирлардан / информациялардан / баҳраманд бўламиз. Ва шунингдек сезги аъзоларимиз ҳар бир таъсирга ўзига яраша жавоб қиладилар.

В. И. Ленин сезгиларга берган баҳосида, дунёни билиш сезгилардан бошланади, деб кўрсатади.

В. И. Ленин айтганидек агар сезгиларимиз билан бўлмаса, бошқача йўл билан биз оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятларини ҳеч қачон била олмаймиз.

Сезгилар «ташқи қўзғовчилар энергиясининг онг фактига айланувидан»¹ иборат бўлган жараёндир, деб кўрсатди В. И. Ленин.

Инсон кўрув сезгилари ёрдамида ташқи олам томонидан таъсир этадиган информацияларнинг 85 процентга яқинини билиб олади. Бу жиҳатдан олиб қаралган кўриш сезгиси инсон билиш фаолиятининг энг маҳсулдор қисми бўлиб ҳисобланади.

Кўзнинг тўр парда деб аталувчи қисмида 130 миллионга яқин таёқчасимон ва 7 миллионга яқин колбачасимон нерв ҳужайралари жойлашган.

Колбачасимон нерв ҳужайраларининг сезгирлиги камроқ бўлиб, уларнинг ёрдамида биз фақат ёруғдаги (кундузги) нарсаларни сезамиз.

Таёқчалар ёрдамида эса, биз кечқурун ёки кечаси кўришимиз мумкин. Айрим қушлар ва ҳайвонлар ё фақат кундузи, ё фақат кечаси яхши кўра олишлари мумкин экан. Масалан, каптар, товуқ каби ҳайвонларда колбачасимон нерв ҳужайралари яхши тараққий этган бўлиб, фақат кундузи яхши кўрадиган, тунда қийналиб қоладилар.

Бойўғли, кўрсичқон, кўршапалак кабиларда таёқчасимон нерв ҳужайралари анча яхши ривожланганлиги туфайлидан фақат тунда яхши кўрадилар ва кечаси тирикчилик гамида бўладилар. Кундуз кунги ёруғлик уларни кўришдан маҳрум қилади.

Баъзан одамлар орасида ҳам тунда кўра олмаслик (шапқўрлик) ҳодисаси учраб туради. Бунда ҳеч қандай илоҳи нарса йўқ. Фақатгина кўз тўр пардасидаги таёқча-

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 14-том, 39-бет.

симон нерв ҳужайраларининг вақтинчалик заифлашиб қолишидан бошқа нарса эмас.

Кўриш сезгиси орқали биз ҳамма рангларни ажратамиз, буюмларнинг формаларини аниқлаймиз, гўзалликни ҳис қиламиз, бошқа кишиларга жуда кўп нарсаларни кўрсатиб йўл-йўриқлар берамиз. Кўпчилик кишилар етти хил рангни фарқ қиладилар. Шундай кишилар борки улар бир хил ранг ичидаги очлик ва тўқликка қараб туриб 50-60 ва ундан ҳам зиёдроқ хилни санаб бера оладилар. Масалан, рус рассоми И. Е. Репин чизган расмлар синчиклаб ўрганилганда рассомнинг икки мингга яқин рангни ажрата олганлиги аниқланган.

Кўриш сезгиси орқали биз меваларнинг хом ва пишганлигини, сувнинг тозаллигини, табиатнинг гўзаллигини, гулларнинг хилма-хиллигини ва ҳоказоларни аниқлашдан ташқари одамларнинг юзларига қараб туриб уларнинг хафами, хурсандми, бирор иш билан бандми, бирор нарсага муҳтожми ёки бирор нарсадан йироқлашгиси келиб турибдими ва шунга ўхшаш нарсаларни уқиб оламиз.

Кўриш сезгиси орқали газламаларга босилган гулларнинг сифати аниқланади, қанд фабрикасида эса, конфетларнинг ранги аниқланади.

Ўзбек халқ эртакларида синччи деб аталувчи махсус кишиларнинг бўлганлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Ана шу синччилар от танлашда иш берганлар. Улар юз-мингларча отлар орасидан тулпорини дарҳол топа билганлар.

Бир вақтлар иссиқ ва совуқликни ўлчайдиган махсус асбоблар бўлмаган. Ҳатто чўян эритиш, бўёқ ранглари тайёрлаш, кўмирчилик, ғишт пишириш каби бир қатор ишлар фақат қараб туриб аниқлашга асосланган эди.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги ходимлари, врачлар, ўқитувчилар, рассомлар, ҳайкалтарошлар ва қўйингчи барча касб эгалари кўриш сезгисисиз иш қилаолмайдилар.

Кўриш сезгисининг ўзи бутун борлиқни тўла тўқис билиб олишимиз учун етарли эмас.

Ҳид билиш сезгисига нарсалардан ажралиб чиқаётган майда зарралар келиб таъсир қиладилар. Олимлар етти хил ҳид борлигини айтмоқдалар. Ана шу еттита ҳид асосида бир қатор ҳидларни ҳосил қилиш мумкин. Ҳид билиш сезгиси асосида бутун парфюмерия саноати

ва қисман тамаки саноати иш кўрибгина қолмай, озиқ-овқат ва бир қатор хўжалик саноати корхоналари иш кўрадилар. Атр-упаларнинг сифатини фақат ҳидлаш орқали аниқланади. Агар бирозгина тумовлаб қолсангиз ва бурун катакларидан етарли даражада нафас ололма-сангиз таомнинг мазасини яхши аниқлай олмайсиз. Ҳидлаш сезгиси заиф кишилар доим шикоят қилиб юрадилар. Инсонда ҳид билиш сезгисига у қадар ортиқча талаб йўқлиги сабабли бошқа сезгиларга нисбатан анча заиф бўлиб ҳисобланади. Сабаби ривожлантириш эҳтиёжининг камлигидадир. Кўпчилик ҳайвонлар фақат ҳидлаш орқали жуда узоқдаги бошқа ҳайвонларни ҳам аниқлай оладилар,

Эшитиш сезгиси ҳам бошқалар қатори бизга хизмат қилади. Эшикнинг таққиллаши, звонок ва гудокнинг чалиниши, музика асбобларидан чиқаётган садолар, болға, болта тўқув ва тикув станокларининг овозлари, Қўқон арава, мотоцикль ва автомобиль овозлари ҳамма-ҳаммаси ўзига хос хусусиятга эгадирлар. Буларнинг ҳар бирини эшитиш орқали аниқланади бир-бирларидан фарқланади.

Биз таниш кишининг овозини ўнларча овозлар ичидан ажратиб оламиз. Музикачилар овоз орқали куйнинг тўғри, тўлиқ, бежирим ижро этилганлигини айтиб беришдан ташқари, бир неча музика асбоби иштирокида ижро этилган куйда қайси асбобнинг яхши созланмаганлиги, қайси актавада овознинг етарли берилмаганлиги каби энг нозик камчиликларини ҳам аниқлай оладилар. Айни вақтда кўпчилик музика шинавандалари бундай камчиликни мутлақо сезмасликлари мумкин.

Медицина ходимлари беморнинг юрак уриши ва нафас олишини тинглаб, унинг нима билан оғриганлигини айтиб берадилар.

Маза сезгиси ҳам инсон ҳаётида катта ўрин тутади. Олимларимизнинг айтишларича тўртта маза бор: аччиқ, ширин, нордон ва шўр. Тилимизнинг ён четлари, учи ва тепа қисми мазани сезишда иштирок этадилар. Оғизга олинган ҳар бир нарса тилга тегеди. Оғиздаги маза билувчи безлардан ажраб чиққан суюқликлар ёрдамида нерв системасига таъсир этади. Шундан кейин оғизга олинган нарсанинг мазасини айтиб берамиз.

Ошпаз овқатнинг мазасини татиб кўриб билади. Бу ишда маза билиш билан бир қаторда ҳид билиш ҳам

қатнашади. Тери сезгисига келганда шуни айтиш керакки, у иссиқ-совуқни, теккани, оғриқни, эгри-бугриликни, теккисликни ва қалин-юпқалик каби бир қатор предметларга хос хусусиятларни аниқлашга ёрдам беради. Она бўшашиб турган гўдакнинг пешонасига қўлини қўйиб озгинагина иситмани ҳам аниқлаши мумкин.

Дурадгор уста ясаётган буюмидаги ёғоч ёки тахтанинг қай даражада теккислиги, тўғрилиги, қалин ва юпқалигини сийпалаб кўриб аниқ айтиб бераолади. Қовун ёки тарвузнинг пишганлигини кўриб аниқланади.

Одам терисининг ҳамма қисми бир хилда сезавермайди. Панжа учлари майинлик, текислик, юпқа-қалинлик каби бир қатор хусусиятларни беҳато белгилаш мумкин.

Демак, бизнинг сезувчи аъзоларимиз ўзларига хос вазифаларни бажариб дунёни билишимизга ёрдамлашади. Шуни ҳам айтиш керакки, бирорта сезги аъзомизнинг бажарадиган вазифасини дабдурустдан бошқасига юклаб қўйиб бўлмайди. Бирор сабабга кўра бирорта сезги аъзоси заифлашиб ёки ишдан чиқиб қолган кишиларда иккинчи сезувчи аъзо ёрдамида борлиқни билиб олиш имконияти туғилади. Баъзан иккала кўзи кейинчалик кўр бўлиб қолган кишилар айрим рангларни беҳато айтиб бера оладилар. Эркинжон исмли иккала кўзи ожиз йигит ўзбек тили ва адабиёти факультетида ўқиди. У кейинчалик ожиз бўлиб қолганди. Эркинжон девор, одам, машина каби предметларнинг рўпарада турганлигини бир неча қадам наридан фаҳмлашлигини айтади. Унинг наздида юқоридаги каби предметлар худди «деворга ўхшаб» турар экан. Шунинг учун анча нардан туриб рўпарадаги предметга ўзини уриб олмаслик чорасини кўрар экан.

Машҳур Совет олимаси Ольга Ивановна Скороходованинг ҳаёт йўли ажойибдир. У 1914 йили Украина қишлоқларининг бирида дунёга келди. Беш ёшида менингит касаллиги билан оғриб кўздан ажралади, қулоқлари битади, кейинчароқ эса, тилдан ҳам қолади. Булар етмагандек онасидан ҳам жудо бўлади. Ольга аввал Одессадаги кўзи ожизлар мактабига, кейинроқ эса Харьковдаги кўр, кар, соқов болалар клиникасига тушади. Бу ерда йирик олим Иван Афанасьевич Соколянский раҳбарлик қиларди. Олим раҳбарлигида ёш Ольга Брайль системасидаги алфавитни ўрганиб олади ва шу асосда сўзлаша бошлайди.

Скороходова шу аҳволда ўқиб ўрта ва олий маълумот олади. 47 ёшида эса, диссертация ёқлаб, педагогика фанлари кандидати деган илмий даражани олишга сазовор бўлади. Бу ишда унинг жонкуяр устози Соколянскийнинг ҳиссаси беқийёсдир.

Ольга Ивановна Скороходова ҳозирги кунда СССР Педагогика фанлари академияси Москва дефектология илмий-тадқиқот институтида катта илмий ходим сифатида самарали ишлар олиб бормоқда.

Скороходова кар, кўр ва соқов олима ва истеъдодли ёзувчидир. У ўзининг бир қатор мақола ва китобларида ўзини ўраб олган борлиқни қандай қилиб тушуна олиш-лигини ажойиб лавҳаларда ёритган. 1972 йили Скороходованинг «Мен оламни қандай идрок ва тасаввур қиламан ҳамда тушунаман» деган номдаги каттагина китоби Москванинг «Педагогика» нашриёти томонидан чоп қилинди. Бу асар кўр, кар, соқов киши томонидан объектив оламни идрок қилиш жараёни, тасаввур этиши ва тушунишига бағишланади. Ольга Ивановнанинг ёзишига мувофиқ қўл ва терилар ёрдамида бир қанча вақтлардан буён кўрмаган кишиларни таниб олиш, унинг руҳий ҳолати ва кайфиятини билиб олса бўлар экан. У қўллари ёрдамида музика «эшилади», қўшиқлар «тинглайди». Фаслларни тўғри идрок қилади. Улардан завқ олади. Айниқса, гуллар, денгиз, қўёш, тонг унинг учун битмас-туганмас илҳом бахш этувчи манбадир. Скороходова шовқин ва тинчликни аниқ фарқ қилади. Сокинликни, тунни ёқтиради. Тундаги тинчликда қўрқмасдан юриб сайр қилар экан, уни «ёлғиз аёл образида тасаввур қилгим келади» дейди.

Олима бир қатор ёзувчи ва шоирларни — Толстой, Пушкин, Гоголь, Герцен, Горькийларни зўр ҳурмат билан тилга олади ва уларни қандай тушуниши ва тасаввур қилиши тўғрисида мақола ва очерклар ёзади.

У Максим Горький билан доимо хат олишиб турарди. Скороходованинг мазкур китобига бир қатор шеърларидан ҳам киритилган. Кўр, кар ва соқов кишининг шу қадар ажойиб шеърлар тўқиганига ҳавасинг келади, холос.

Ольга Скороходова махсус тайёргарлик орқали шу даражага эришди, десак хато бўлмайди. Бу биргина мисол холос. Иккала кўзи кўр бўлиб қолган музикачилар, ёзувчи ва скульпторлар, ашулачи ва бастакор каби-лар кўплаб топилади.

Буларда ҳам ҳеч қандай сирли ва илоҳий куч йўқдир. Бунинг сир — меҳнат ва меҳнат бўлганда ҳам иродали, ижодий меҳнатдир, десак тўғри бўлади.

Сезгилар соҳасида маълум қонуниятлар борлиги маълум. Агар қўзғовчиларни кучи ортиқ бўлса, сезувчанлик сусаяди, ва аксинча қўзғовчи таъсири суст бўлса сезувчанлик ортади. Масалан, радионинг овози қаттиқ бўлса, ортиқча қийинчиликсиз уни эшитиш мумкин, агар овоз паст бўлса, эшитиш қийинлашади, сезгирлик ортаборади.

Адаптация нима?

Адаптация психолого-физиологик ҳодиса бўлиб ҳисобланади.

Ташқи қўзғовчилар таъсирига сезувчи аъзоларимизнинг мослашиб (ўрганиб) қолишига адаптация деб аталади. Адаптациялар сезувчи аъзоларимизнинг номига қараб: кўриш адаптацияси, эшитиш адаптацияси ва ёки ёруғликка, қоронғиликка, овозга, ҳидга, иссиқ-совуққа мослашиш деб юритилади.

Қоронғи жойда бир соатлар чамаси турган кишининг кўз қорачиқлари 17 мартагача кенгайиши ва унинг сезгирлик қуввати 200 минг мартагача ортишини олимлар томонидан аниқланган. Бу ердаги ҳодисани колбачасимон нерв ҳужайраларининг сезгисидан таёқчасимон ҳужайралар сезгисига ўтишдан иборатдир, деб тушунмоқ керак. Таёқчасимон ҳужайралардаги сезгилар ёруғликка нисбатан сезгирлиги колбачасимон ҳужайралардаги сезгилардан ортиқ бўлиб ҳисобланади. Қоронғиликда кўриш пурпурининг кучли концентрацияси юзага келади ва у ўз навбатида ёруғликда кўришга нисбатан кучли сезгирликни таъминлайди¹.

Таъм-маза билиш сезгисига нисбатан ҳам мослашиш ҳосил бўлиши мумкин. Оғизга аччиқроқ мазали таом тушганда маълум вақтгача унинг аччиғи ўткир бўлиб турсада, кейинроқ унинг аччиғи секин-аста сусайиб қолганга ўхшайди. Ёки тузи ортиқроқ таом истеъмол қилишга одатланиб қолган киши ҳам тузи роса таомга мослашуви мумкин.

Эшитиш сезгисига келганда эса, шуни айтиш кифояки, тракторчи, экскаваторчи, атлас тўқувчи, темирчи ва

¹ П. И. Иванов. Общая психология, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1967, 115-бет.

бошқа шунга ўхшаш шовқинда ишловчилар баланд овозларга ўрганиб қоладилар. Аксинча, кутубхона залларида, айрим касалхоналарда ва лабораторияларда шунчалик тинчлик талаб қилинадик, озгина овоз ҳам ишга ҳалақит бериши мумкин. Бундай шаронгга ҳам киши ўрганиб, мослашиб қоларкан.

Ҳид билиш, тери сезгилари ва ҳатто ички сезгиларга ҳам адаптация ҳосил бўлиши мумкин. Ҳозирги вақтда социологлар ва психологларнинг диққат марказидаги масала ишчиларнинг, айниқса, ёш ишчиларнинг иш жойига, муҳитига, коллективига кўникиш ўрганиши бўлиб қоляпти. Бунга сабаб, ёш ишчиларнинг иш жойига тезда кўника олмай, иш алмаштираётганлигидир.

Маълумки, ҳозирги замон ёшлари ўта талабчан бўлиб бормоқдалар. Яшаш шаронти яхшилануви орқасида иш шаронтининг ўз дидига мос тушушини, иш билан дам олиш, ҳордиқ чиқаришнинг узвий бўлишлигини истамоқдалар. Ишхона ёнида ётоқхона, ошхона, кино-театр, кутубхона, биллиард, шахмат-шашка ва турли кружоклар, спорт заллари каби муассасаларнинг ишлаб туришини хоҳламоқдалар.

Ёшлар учун завод, фабрикаларга, колхоз далаларига бориб тўғрима-тўғри ишлаб келиш озлик қиляпти. Уларнинг жуда катта қисми ижодий изланиш, янгиликни ўрганиш, зарур бўлса такомиллаштириш ва зарур нарсалар билан бойитиш ҳақида ўйламоқдалар. Мана шундай шаронгга ёш ходимда адаптация ҳосил қилиш мураккаблашиб бормоқда.

Ёш ходимларда иш жойига мослашишни ташкил қилиш ишлаб чиқариш унумдорлигини оширишнинг муҳим томонидир.

Масаланинг яна бир асосий жиҳати — шахснинг ҳар томонлама камолотга етказишни таъмин этишлиқдир. Тузумимизнинг афзаллиги ҳам ана шундадир.

ИДРОК ВА УНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Идрок воқеликни бир бутунлигича сезги аъзоларимиз ёрдамида билиб олишдан иборатдир.

Борлиқни биз кўриб, эшитиб, ҳидлаб, мазасини татиб кўриб, териларимиз ёрдамида биламиз. Идрок қилиш жараёнида объектив оламдаги ҳар бир нарсани тўла ва аниқ билиб олишга ҳаракат қиламиз. Билиб олинган ин-

формацияларнинг ҳар бири ўзига хос форма ва мазмунга эга бўлади.

Шундай экан мазкур информацияларнинг образлари ҳам ранг-барангдир.

Турли кўриниш ва хусусиятларга эга бўлган информацияларни инсон баъзан тўғри ва баъзан нотўғри идрок қилиши мумкин.

Биз қуйида борлиқни нотўғри идрок қилиш орқали келиб чиқадиган воқеа ва ҳодисалар тўғрисида мулоҳаза юритамиз.

Борлиқни нотўғри ёки янглиш идрок қилишни иллюзия деб юритилади.

Янглиш идрок қилиш аксарият кўриш ва эшитиш сезгиларимиз айби билан ҳосил бўлиши мумкин. К. К. Платонов ўзининг «Қизиқарли психология» китобида қуйидагича ёзади: Рим философларидан бўлмиш Лукреций Қар бундан икки минг йилдан зиёдроқ муқаддам ўзининг «нарсаларнинг табиати тўғрисида» деб аталган дидактик поэмасида қуйидагича тўғри фикр баён қилган эди:

Нарсаларнинг моҳияти бизнинг кўзлар илғамас.
Билки, ақл алданса, гар, бунга кўз айбдор эмас.

Икки юз йилча муқаддам мазкур масалани Кант қуйидагича изоҳлайди: «Бизнинг сезгиларимиз бизни алдамайди бунинг сабаби сезгиларимизнинг ҳамиша тўғри хулоса беришида эмас, балки уларнинг мутлақо хулоса бермаслигидадир».

Аммо нарса ва ҳодисаларни идрок қилишдаги алданишларимизга, кўпинча, идрокнинг яхлитлиги сабаб бўлади. Нарса ва ҳодисаларни яхлит идрок қилишдан олдин таассуротларимиз уларнинг деталларини идрок қилишимизга салбий таъсир кўрсатади, шу туфайли одам идрокда баъзан алданиб ҳам қолади¹.

Кўриб идрок қилувимиздаги алданишлар ҳаётда тез-тез учраб туради. Ҳар донм бир жилда устибош кийиб юрадиган таниш кишимизнинг кийимида тамомила бошқа бир кишини учратиб қолиб, индамай-синдамай унинг орқасидан етиб олгач, елкасига туртишимиз ёки аста қў-

¹ К. К. Платонов. Қизиқарли психология, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1971 йил, 145-бет.

лидан ушлаб олишимиз ва шунингдек исмини айтиб чақиришимиз мумкин. Бундай вақтда бизга таниш бўлган кийимдаги кишининг бизга тамомила нотаниш киши бўлиб чиққанлигидан уялиб қоламиз.

Ўхшатиб юбориш орқасида киши фақат одамларнигина эмас, кўча, маҳалла, қишлоқларни ҳам чалкаштириб юбориши мумкин. Маълумки, ҳозирги вақтда фақат катта шаҳарлардагина эмас, қишлоқларда ҳам кўз билан аниқлаш ёки тахмин қилиш орқали адашиб қолиш мумкин. Бундай вақтда (ориентир йўқолганда) адреслар ёрдам бериши мумкин.

Қимсасиз чўл, ўрмон, океан ва шунга ўхшаш жойларда адашилганда фақат ақл билан, тадбиркорлик билан, иш кўришгина яхши натижа беради.

Идрок қилиш жараёнида фон ва объектни (фигура, аниқ нарс) - фарқига бориш талаб этилади. Бошқачароқ қилиб айтганда асосан нимани пайқаб олишга диққат қаратишга айтилади.

Масалан, кўпчилик овозлар ичидан таниш кишимизнинг овозини ажратиб олишимиз фондан объектни айиришга мисол бўлаолади. Бунда барча овозлар фон бўлса, бизга таниш овоз объект бўлади.

Фондан объектни айириб олиш киши ҳаёти учун аҳамиятлидир. Кўпчилик касбдаги кишилар бутун фаолиятларини ана шунга асосланиб кўрадилар.

Йўллик материялдан икки аёл ўзларига кўйлак тиктирмоқчи бўлиб қолдилар деб фараз қилайлик. Улардан бири тўлароқ, иккинчиси тасмароқ бўлсин. Ҳеч вақт улар кўйлакларини бир хил тиктирмайдилар. Тўлароқ аёл йўллик материянинг чизиқларини бошдан-оёқ тўғри бўлишини танласа, тасмароқ аёл йўллик материянинг чизиқларини кўндаланг бўлишлигини айтади.

Бунда чизиқлар тўлароқ аёлни бўйдарроқ, тасмароқ аёлни эса тўлароқ қилиб кўрсатишга ёрдам беради.

Агар бунинг аксини танланса, табиийки, кийимлар ҳар икки аёлга мос тушмаган бўларди. Демак, чизиқлар бу ерда ижобий фазилатларини кўрсатдилар. Чизиқларнинг алдашлигидан кўпгина ишларда фойдаланилади. Тасвирий санъат, архитектура, ўймакорлик, кино, театр, ҳайкалторошлик каби бир қанча соҳаларда чизиқлар воситасида жуда катта воқеаларни тасвирлаб бериш мумкин.

Тасвирий бадийликнинг барчаси ана шу алданишга асослангандир,— дейди XVIII аср буюк физиги, Петербург, Берлин ва Париж академияларининг ҳамда инглиз Қироллик жамиятининг аъзоси Леонард Эйлер (1707-1783). Мабодо биз нарсалар ҳақида фақат тўғри фикр юритишга одатланганмиз деб фараз қилсак, бу чоқда мазкур санъатдан (яъни рассомчилик санъатидан) маҳрум бўлган бўлур эдик, бу деган сўз қачонлардир кўрлик ҳолатимизга қайтишдан иборат бўлур эди. Рассомнинг рангларни бир-бири билан қориштиришга асосланган бутун санъати бизнинг кўз олдимизда бемаъни нарса бўлиб гавдаланур эди: биз шу тарзда фикр юритган бўлур эдик: мана бу тахтада қизил доғ бор; мана буниси зангори доғ, бу ерда эса қора доғ бор ва у ерда бир неча оқиш чизиқлар чизилган; уларнинг барчаси битта юзада турибди, унда на масофа на фарқлар кўринади ва унда биронта нарсани ҳам тасвирлашнинг имкони бўлмасди. Расмда тасвир этилган жамики нарсалар ҳарфлардек бўлиб кўринур эди. Бундай ҳолга тушиб қолганда аҳволимизга ачинишдан бошқа илож қолмаган бўлур эди: бадийётдан, яъни бизга ҳар кун қанчадан-қанча ҳузур ва баҳш этувчи неъматдан маҳрум бўлишдан ҳам ёмон нарса борми, ахир?»¹

1-р а с м. Пўлбарс
ўргатувчи қаерга
яширинган?

Фон ва объект масаласига келсак қуйидаги расмлардан уни аниқ тушуниш мумкин. (1-расм).

Рассом шерни ўргатувчи кишининг қиёфасини чизиқлар билан шундай яширганки, уни бир марта топиб олингунча у чизиқлар доим фон бўлиб тураверади.

Аммо шер ўргатувчининг афтини бир марта топиб олсангиз кифоя. Уни ҳарчанд кўрмасликка ҳаракат қилсангиз ҳам у барибир сизга кўринаверади. Бордию, расмни орадан бир қанча вақт ўтганидан кейин томоша қилсангиз ҳам даставвал сизга шер ўргатувчининг қиёфаси кўринади. Шундай қилиб шер ўргатувчи сизнинг

¹ Цитата К. К. Платоновнинг «Қизиқарли психология» китобидан олинди. Тошкент, 1971, 147—149-бетлар.

диққатингизнинг асосий объектига айланиб қолди, яъни шер ўргатувчи объект, қолганлар эса, фондан иборат.

Биз бу ерда идрокимиз йўналтирилган предметнинг нимадан иборат эканлигини билиб олдик.

Бир расм ичида иккита нарсани аниқлашга эришдик.

Энди диққатингизни қуйидаги расмга қаратиб кўринг. (2-расм).

Сиз бу расмдан ёш аёл ва қари кампирни аниқ топиб олишингиз мумкин. Бунинг учун диққатингизни расмнинг чап томонига қаратинг, унда сиз ўнг томонга хиёл бурилиб турган ёш аёлни кўрасиз.

Расмдан кампирни топишга келсак, сиз ёш аёл-

2-расм. Бу расмдаги аёл ёшми ёки қарими?

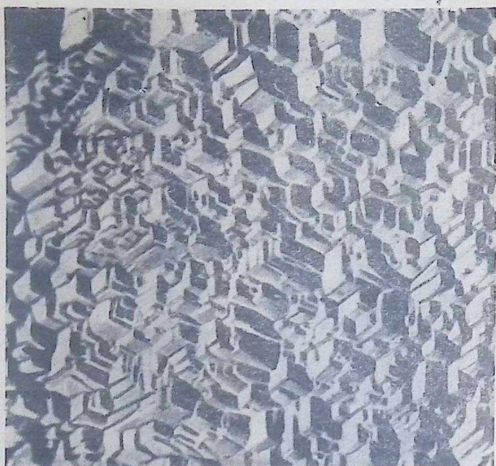

3-расм. Бу бурчакдаги кичкина суратнинг атиги 3 баравар катталаштирилгани. Лекин у бизга жуда ҳам катта бўлиб кўриняпти.

нинг чап қулоғини кампирнинг кўзи, юзи ва жағини эса, кампирнинг бурни деб била олсангиз у тақдирда оғзида тишлари йўқ, бесўнақай жағли, мўйна ёқага ўралган кампирни кўра оласиз.

Қуйидаги расмда қизчанинг фотосурати атиги уч марта катталаштирилган холос. Бироқ уни биз анчагина катталаштирилган бўлса керак деб, янглиш идрок қилишимиз мумкин. (3-расм).

Мана бу икки расмга диққатингизни қаратинг. Бунда кислота билан едириб нақшланган олмос парчасининг юза қисмининг ҳаддан зиёд катталаштириб олинган фотосурати берилган. Уларнинг бирида (расм 4),

4-расм. Дориланган олмос сиртининг жуда катталаштирилган тасвири. Бу расм кўзимизга қавариқ бўлиб кўринади.

юқорига бўртиб чиққан сон-соноқсиз блокларни кўрсак, (расм 5) да биз олдинги расмдаги бўртиб чиққан блоклар ўрнида чуқурчаларни кўриб турибмиз.

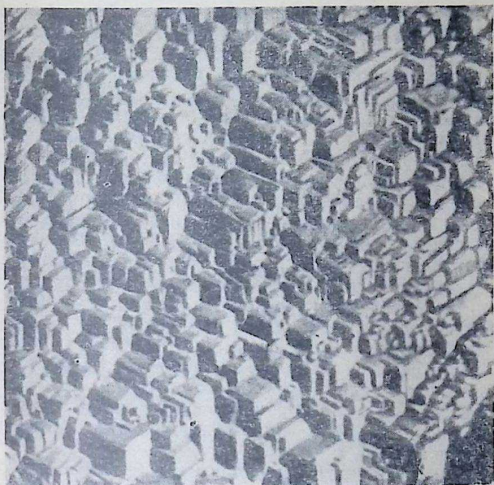
5-расм фақатгина 4-расмнинг оёғини осмонга қилиб тўнтариб қўйиш туфайлидан ҳосил бўлган холос.

Ҳар бир объектни кўриш йўли билан идрок қилинаётганда энг аввало унга тўғри қарай билиш зарур бўлади. Тўғри қарашлик эса, тўғри идрок қилиш ва билиб олинмоқчи бўлган объект мазмунини чуқур ва аниқ тушуниб олиш, шунингдек англашни таъминлайди.

Англаб етилган ва тушуниб олинган объектга баҳо беришлик осонлашади.

Агар тўғри идрок қилинса, унинг мазмуни тушунилса, у тақдирда объект ўз-ўзидан чиқиб қолади.

Иллюзия биз томонимиздан идрок қилиб олинаётган кўпчилик нарсаларда намоён бўлиши турган гап. Маса-

5-расм. 4-расмнинг тўнтарилгани. У расмдаги бўртиб кўринган жойлар бунда ботиқ бўлиб кўринади.

лан, дала йўлидан кечқурун қайтиб келаётган кишига каллакланган тут дарахтлари қатор отлиқ одамларга ўхшашлиги мумкин.

Иллюзияларнинг зоҳир бўлишлигига диққатимизнинг пасивлиги ва онгимизнинг юзаки қаратилганлиги сабаб бўлиши ҳам мумкин. Объект маълум даражада таъсир этиб турганида уни шунчаки эътиборсизлик билан қабул қилиш оддийгина нотўғри идрокка олиб келишдан ташқари ваҳимага солиши ҳам мумкин.

Масалан, оддийгина шовқин ёки товуш бир талай кишиларни ваҳимага солишга сабаб бўлган экан. Американик кўзбайловчи М. Кристофернинг «Фан ва турмуш» журналининг 1973 йил 9—сонига босилиб чиққан «Сехрли ўйлар, сирли шовқинлар» мақоласи биз юқорида айтгандек ваҳималарга сабабчи бўлган оддий ҳодисалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Нью-Йорк штатининг Юнион шаҳрида Макадам деган шахсга қарашли икки қаватли, хароба ҳолига келиб қолган коттедж бўлган экан. Бир куни Эдгар Уильям исмли киши хотини билан ана шу уйни ижарага олади. Кўп ўтмай қаттиқ шамол турган пайтда уйнинг иккинчи қаватидан аллақандай ёқимсиз увиллаган овоз келабошлаган. Ижарачилар уни баҳона қилиб уйни ташлаб кетганлар. Қисқа муддат ичида уйга икки-уч ижарачи келиб кетади. Сирли товуш одамларни чўчитиб қўйган бутун округга овоза бўлиб кетади. Бир куни шу уйни аллақандай бегона киши ижарага олади. Уни сирли товуш ҳақида огоҳлантирганларида, у «мен шунинг учун у уйни ижарага олаяпман» деб жавоб беради. Орадан кўп ўтмай ижарачи ижара конторасига кириб келади ва воқеани айтиб беради. Маълум бўлишича, сирли овоз чиқарган нарсa болаларнинг оддий ўйинчоқ ҳуштаги экан. Уни чердакдаги бир тахтанинг тешигига тиқиб қўйган экан. Қаттиқ шамол турган пайтда чердакка қамалиб қолган шамол унинг деворларига урилганда ҳуштакни ҳам тилга киритиб юборар экан.

Мазкур мақолада ҳарбий заводда ишлайдиган бир эркак кишининг уйида содир бўлган галати ҳодиса ҳикоя қилинади.

У ҳар сафар тунги сменадан қайтиб келганда бошқаларнинг оромини бузмаслик учун иккинчи қаватга кўтарилишда зиналарга оёғини жуда эҳтиётлик билан қўяр экан. Шуниси қизиқки у хонасига кириши биланоқ ўз қадамларининг акс-садосини баралла эшитиб тураркан. Аввал қадам товушларининг юқоридан пастга тушиб боргани, кейин кўча эшикнинг очилиб ёпилгани эшитиларкан.

Бу ҳодиса ҳар сафар такрорланавергач ишчи орқасига ўгрилиб пастга қараса ҳечким кўринмаган. Бу ҳодисадан ишчи ниҳоят даражада қўрқиб, ваҳимага тушиб қолган, ҳатто ақлдан озини даражасига ҳам етиб борган.

Маълум бўлишича, ўша ишчи яшайдиган уйга туташ бўлган қўшни уйда ҳам тунги сменада ишлайдиган иш-

чи яшар экан. Сменадан қайтиб келган биринчи ишчининг зинапоялардан иккинчи қаватга кўтарилгандаги оёқ товушлари юпқа девор орқали иккинчи ишчига бемалол эшитилиб турар экан. Шунда ўз сменасига жўнаш вақти бўлганини билган иккинчи ишчи, апил-тапил ўрнидан туриб ишга жўнар экан. Тескари акс садодек бўлиб туюлган товушлар шу ишчининг оёқ товуши экан.

Оддийгина сабабга боғлиқ бўлган ҳодисалар нотўғри англаниши натижасида қанчалик тушунмовчиликни туғдириши мумкинлигини кўриб турибмиз. Шаронтий тўғри ҳисобга олинмаса ёки инсу-жинсга ишонувчиларга бу ҳақда айтиб берилса, жуда катта шов-шувга олиб келиши турган гап.

АППЕРЦЕПЦИЯ ҲОДИСАСИ

Апперцепция ҳам иллюзияга ўхшаб кетади. Апперцепция деганда биз кишилар идрокнинг уларнинг психик ҳаёти, билими ва ҳаётини тажрибаси билан боғлиқ эканлигини тушунамиз. Ёки борлиқни кишиларнинг аини чоғдаги психологик ҳолати, билими ва ҳаётини тажрибаси асосида идрок қилишига айтамыз. Бунда шахс борлиқни идрок қилиш жараёнида нарса ва ҳодисанинг биронта белгисига ортиқча эътибор бериб юборади. Ўша белги асосида қаттиқ ўйлайди. Натижада иллюзия пайдо бўлади.

А. С. Пушкин ўзининг «Вурдалак» деб номланувчи шеърида қўрқоқ Ванянинг аянчли аҳволини тасвирлайди.

Ваня шўрлик ўзи қўрқоқроқ:
Қабристонда, бир кун бемахал,
Терга ботган, қўрқувдан оппоқ.
Ўйга қайтиб борарди жадал.
Қоқинади Ваня бечора,
Гўр оралаб борар жонсарак,
Бирдан, қулоқ солса — қабр ора
Қимдир увлаб кемирар суяк,
Қотди, жилолмади жойидан,
Худовандо деб ўйлади у,—
Гўристонда суяк ғажиган
Оғзи қизил вурдалак-ку бу.
Нима қилдим! Қувватим камроқ;
Бу алвасти ейдику мени,

Агар ўзим дуо ўқиб,
Еб олмасам гўр тупроғини.
Қарасаки, қайда вурдалак —
(Жаҳлин кўрсайдинг Ванянинг шунда!)
Гўрлар орасида бир кўпак
Суюк ғажиб ётипти тунда.

Шеърнинг мазмунидан кўриниб турибдики, ўзи қўр-қоқ бўлган Ваня қандайдир диний ҳурофот таъсирида оддийгина воқеадан юраги ёрулгудек бўлади. Бундан ташқари турли касб эгалари бир нарсани ўз билгилари-ча идрок қилишлари, тушунишлари мумкин. «Илдиз» тушунчасини биолог ўсимлик илдизи деб билса, тиш доктори тишнинг илдизи деб тушунади ёки математик математикадаги илдиз тушунчаси тасаввур қилса, юрист жиноят илдизи деб тушуниши мумкин. Шунингдек революция, реакция анализ каби бир қатор тушунчаларни ҳар ким ҳар хил идрок этар экан.

Кўпинча баҳор чоғларида ҳаво айниб, чақмоқ чақиб, момақалди роқ бўлиб ёмғир ёғиши кутилади.

Момақалди роқ ҳодисаси диний ҳурофотга берилган кишилар наздида осмони-фалакда фаришталар томонидан каттакон ҳарсанг (баъзан қадоқ тош) тошлар думалатилар эмиш. Натижада тошлар думалаганда гулдураган овоз, бир-бирига урилиб кетганда чақмоқ чақилар эмиш.

Аслидачи ҳавода булутлар кўпайганда манфий ва мусбат электр зарядлари бир-бирлари билан тўқнашган вақтда ҳосил бўладиган кучли портлашдан ҳосил бўладиган овоздан бошқа нарса эмаслигини тушуниб етиш унча қийин бўлмаса керак.

Афанди латифаларида шундай бир ҳикоя келтирилади: Қушлардан бир кун Масчиднинг имоми қуръон тилловот қилаётганда Насриддин Афанди куйиб-пишиб йиғлаб қолибди. Ундан йиғисининг боисини сўрашганда, Афанди:

— Менинг бир эчким бўларди. У яқинда қазо қилди. Имомимиз қироат қилганларида у кишининг нафаслари раҳматлик эчкимнинг овозига ўхшаб кетди. Ўлган эчким эсимга тушиб кетиб, ўпкам бўлиб йиғлаб юбордим, — деган экан.

Иллюзия ва апперцепциядан ташқари галлюцинация деган ҳодиса ҳам мавжуддир.

Галлюцинация жараёнида киши айна вақтда идрок

қилмаётган нарса ва ҳодисаларнинг образларини кўраётгандек, эшитаётгандек бўлади. Галлюцинация жараёнида гавдаланаётган образларни киши худди бордек деб билади. Йўқ нарсани бор деб ва йўқ овозни эшитиб туришлик инсон саломатлиги йўқлигининг аломатидир.

Олимлар галлюцинация билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни руҳий касаллик аломати деб қарайдилар.

Профессор К. К. Платонов галлюцинацияни уйғоқлик ҳолатида туш кўришликдир деб изоҳлайди.

Баъзан халқ орасида «фалончини алвасти чақириб олиб кетибди» деган гаплар эшитиб қолади. Ёки тунда сени кимда-ким кўчадан чақириб келса дарров «ҳа» деб юбормагин. У киши уч марта чақиргунча сабр қил дейишади.

К. К. Платоновнинг ёзишича «... галлюцинация образлари илгари идрок қилинган нарса ва ҳодисалар мияда қолдирган изларининг ғайри табиий равишда қайта тикланиши, ғайри табиий тасаввурларнинг онгда пайдо бўлишидан» иборат. Бировнинг чақириши, турли ҳидларнинг эшитилиши ёки баданга урилгандек бўлиши галлюцинациянинг ўзгинасидир.

Ҳатто кишилар орасида Хўжайи ҳизир деб аталувчи шахснинг мавжудлиги, унинг ҳар бир кишига умри давомида бир неча марта учрашлиги ҳақида ривоятлар юради. Айтишларига қараганда Хўжайи ҳизир учраган пайтда уни таниб қолинса (у ўта мўйсафид бўлиб, малла чопон, малла салла ўраб, қўлига асо тутиб юраркан) ва унга ҳамма орзу-тилакларини айтилса, ҳаммаси амалга ошармиш. Хўжайи ҳизир билан сўрашганда унинг ўнг қўлидаги бош бармоғини маҳкам ушлашга ҳаракат қилиш керак экан. Чунки, ўнг қўлининг бош бармоғи суяксиз, юмшоққина эмиш ва ўшандан таниб олинар эмиш. Агар ғафлатда қолинса, Хўжайи ҳизир ўша заҳоти кишининг кўзидан ғойиб бўлармиш, ва жуда қисқа вақт ичида бошқа мамлакатда, бошқа шаҳарларда юрармиш.

Бундай тезюар кўринмас одам ҳақидаги ривоятлар фақат динни ниқоб қилиб олган бекорчи ва алдамчи шахсларнинг ишидан бошқа нарса бўлмаслиги керак.

Асли зотида йўқ нарсаларнинг худди бордек бўлиб кўриниши фақат руҳий касалликка учраган кишилардагина бўлмай ашаддий алкогольларда, нашаванд, кўкнори ва қора дори билан муомала қиладиганларда ҳам учрайди.

Қуйидаги расмда бир ичкиликбоз беморнинг кўзига кўринган ҳодисалар келтирилган. (6—7-расм).

Бир кўкнорхонада кўкнори эзиб ўтирган кўкнорининг ҳикояси диққатни тортади. Тоғорада кўкнор эзиб ўтир-

6-расм. Жинлар уйга
киришимга йўл
қўймаётир.

7-расм. «Рухимни сотганлигим
ҳақида сулҳнома» (бу расмлар
бир ичкиликбоз беморнинг
кўзига кўринган).

Бу ҳодисалар галлюцинация-
ларга мисол бўла олади.

ган кўкнорининг хаёлида рўпарасига бир қуён келиб қолганмиш. У қўлларини узатиб қуёни тутиб олибди, бозорга олиб бориб сотипти, пулига товук олибди, товукнинг тухумини тўплаб бостирган экан ўнта жўжа очиб чиқипти, жўжалар тез ўсипти, бир-бирлари билан уришаверишган экан, уларни бозорга олиб бориб сотиб ўрнига қўй олиб келипти, қўй иккита туғиб берипти, ой ва йиллар ўтиб қўйлар кўпайиб кетипти, уларни боқиб юрса битта думбаси каттаси ётиб олган экан, ҳеч ўридан туролмасмиш, жонивор қўйга ёрдамлашворай деб унинг думбасидан «хўппа» деб кўтараман деган экан тоғорадаги кўкнори ағдарилиб кетипти.

Кўриниб турибдики, йўқ нарсаларнинг образлари фақат ақли-ҳуши жойида бўлмаган кишиларга тааллуқ-

ли экан. Марказий нерв системасидаги фаоллиятининг бузилиши ана шундай ноқулай аҳволотларга олиб келишга сабаб бўлади.

Ичкилик, тамаки, турли гиёҳлардан заҳарланиш натижасида инсоннинг марказий нерв системаси тамомлаишдан чиқиб кетиши ва энг оддий фаоллиятларни тўғри тушунишга имкон бермаслиги мумкин,

ХОТИРА ВА ТАСАВВУРГА ОИД ҲОДИСАЛАР

Кишилар ўзлари яшаб турган жойларидан узоқроқ бирор мамлакат, шаҳар, қишлоқ, тоғ, кўл ва ҳоказо жойларга борсалар, қайтиб келгач, у ерда кўрган-билганларини ҳикоя қилиб берадилар.

Бундай вақтда кишилар дарҳол ўз хотира ва тасаввурларига мурожаат қиладилар.

Хотира идрок қилинган нарса ва ҳодисаларнинг образларини эсда олиб қолиш, эсда сақлаш ва эсга туширишдан иборат бўлган психологик жараёндир.

Хотиранинг инсон фаоллиятида аҳамияти катта. Хотирани инсон билимларининг «олтин сандиғи» деб бежиз айтилмаса керак. Чунки, инсон ҳаётидаги бир қатор муҳим ва муҳим бўлмаган воқеа ва ҳодисалар хотира деб аталувчи сандиқдан ташқарида туриши мумкин ҳам эмас, албатта.

Тасаввур деб, объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳозир идрок қилинмаётган образларига айтилади. Тасаввур борлиқ оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгида қайта тикланган образларидир.

Тасаввур сўзининг луғовий маъноси — нарсаларнинг суратини (образини) фикран тасвирлаб беришга тўғри келади.

Объектив воқелик инсон тасаввурларининг манбаи бўлиб саналади.

Сезиш, идрок ва тасаввурлар — инсон ҳиссий билишининг формаларидир.

Тасаввурларда шаклланадиган образлар анчагина умумлашган бўладилар.

Бу нарса ўз навбатида идрокдан тушунчаларга ўтишга имконият туғдиради. Тасаввурлар идрокдан тушунчага ўтиш жараёнида кўприк вазифани бажарадилар.

В. И. Ленин нарсалар биздан ташқарида мавжуд бў-

либ, бизнинг идрок ва тасаввурларимиз эса, уларнинг образларидир, дейди.

Марксча-ленинча диалектика тасаввурларни объектив оламнинг инсон миясидаги инъикосидир деб таълим беради.

Демак, бизнинг тасаввурларимиз асосида илгари сезган ва идрок қилган объектларимизнинг қайта тикланган образлари ётади.

И. М. Сеченовнинг айтишича, тасаввур ўзининг нерв механизмлари жиҳатидан идрокдан фақат қўзғовчилари билан фарқ қилади.

Тасаввурнинг физиологик асоси шартли рефлексларнинг ҳосил бўлишида бош мия пўстида пайдо бўлган «излар»нинг қайта жонланишидан иборатдир. Одатда тасаввур бирорта туртки асосида пайдо бўлади.

Айтайлик, биронта одам ҳақидаги тасаввурнинг ҳосил бўлиши учун «биринчи туртки бўлиб, — деб ёзади И. М. Сеченов, — мен шу одамни илгари учратганимда ҳосил бўлган жуда кўп таассуротлар ўртасида шу пайтда қўзғалган биронта ташқи таассурот хизмат қилади, бу туртки ана шу одамни кўришдан ҳосил бўлиб, излар шаклида сақланиб қолган ҳамма сезгиларни уйғотади...»¹)

Тасаввур учун характерли қўзғовчи сўздор. Сўз воқитаси билан илгари идрок қилинган нарсаларнинг образлари секин-аста жонлана-жонлана инсон кўз ўнгида тикланади, ёки бошқача қилиб айтганда «кийинади».

Профессор П. И. Иванов идрок сингари тасаввурларни ҳам сезги аъзоларига мувофиқ бир неча турларга бўлади. Масалан, кўриш, эшитиш, ҳид билиш, маза (таъм) билиш, тери, температура, мускул — ҳаракат, умумий — органик тасаввурлар кабилардир.

Шунга кўра, кишиларда тасаввур қилишнинг хусусий ҳоллари ҳам келиб чиқиши табиийдир. Бинобарин, бир киши эшитганини яхши тасаввур қилса, иккинчи киши кўрганини яхши тасаввур қилиши мумкин.

Кўриш, эшитиш, ҳаракат ва бошқа тасаввурларнинг ҳар қайсисини ривожлантириш турли мутахассислар учун энг зарур шарт бўлиб саналади. Масалан, музикачида эшитув тасаввури етарлича ривожланмаган бўлса,

¹ И. М. Сеченов. Избранные философские и психологические произведения Госполитиздат 1947, 146-бет, (цитата П. И. Ивановнинг «Умумий психология» қўлланмасидан олинди, Тошкент, 1967).

уни яхши музикант деб айтиш қийин бўлганидек, рақсга тушувчи артист, спортчи, ҳайкалтарош, рассом каби касб эгаларида ҳаракат тасаввурининг равшан бўлиш-лиги ҳам зарурий шартдир. Агар ҳайкалтарош мармар тошдан одам ҳайкалини ясаётганида бирор ҳаракатни озгина бўлсада чалароқ тасаввур қилса, у тайёрлаётган асар, асар бўлмай қолади, деб айтиш мумкин.

Тасаввурлар уларда акс этадиган воқелик соҳаларига қараб (табиат, жамият, техника, фазо, вақт каби) ҳам бир-бирларидан фарқланадилар.

Булардан ташқари тасаввурларнинг якка ва умумий хиллари ҳам мавжуд. Якка тасаввурлар шахснинг ўзига яқин бўлган якка нарса ёки ҳодиса ҳақидаги тасаввурлардир. Масалан, мен ўқиётган китоб, мактаб, ишлаётган корхона, завод, яшаётган шаҳар, бино ва ҳоказо. Умумий тасаввурлар деганда биз бир-бирига ўхшаш, бир гурппага кирган нарса ва ҳодисаларнинг умумий образларини кўз олдига келтиришни тушунамиз. Умумий дарё, умуман кўл, умуман китоб кабилар умумий тасаввурларга мисол бўла олади. Умумий тасаввурларнинг ҳосил бўлишида идрок ва хотира қанчалик роль ўйнаса, нутқ, тафаккур ҳамда ҳаёл ҳам шунчалик аҳамиятли бўлиб саналади. Ҳосил бўлган умумий тасаввурлар, албатта, сўз воситаси билан ифодаланади.

Тасаввур образлари нарса ва ҳодисаларни фақат синчиклаб кўриб идрок қилинган тақдирдагина анча аниқроқ бўлиши мумкин. Тасаввур образлари тез ўзгарувчанлик хусусиятига эга. К. Д. Ушинский тасаввурнинг тез ўзгарувчанлигини бир гулдан иккинчи гулга тез-тез учиб ўтиб турувчи капалакка ўхшатган эди.

Айрим кишиларнинг тасаввурлари жуда равшан ва аниқ бўлади. Айниқса, ёзувчилар, рассомлар орасида бу тоифадаги кишиларни кўплаб учратиш мумкин.

Масалан, А. Қодирий, Л. Толстой ва И. А. Гончаров каби ёзувчилар ўзлари тасвирлаётган қаҳрамонларнинг образларини «кўрган», «эшитган» ва ҳатто «гаплашган» бўлсалар, Моцарт, Бетховен, Чайковский каби композиторлар ўзлари яратаётган музыкаларнинг товушини бе-малол эшитиб турганлар.

Совет психологи, профессор А. Р. Лурия узоқ йиллар давомида С. В. Шерешевский деган кишини кузатиб юрган. Шерешевский қатор қилиб ёзиб қўйилган 36—40 тадан рақамдан ҳосил бўлган катта сонларни бир-икки

минут ичида ёдлаб олиб ўнг ва тескарисига ўқиб беришдан ташқари уларни квадрат, куб ва бошқа математик илдизлардан осонгина чиқариб бера олган, Шерешевскийдан бунинг сабабини сўралганда, у рақамлар кўз олдимда худди турли рангдаги каптарлардек товланиб турганини аниқ кўраман ва миямда уларнинг ўрнини осонгина алмаштираман, деб айтган.

Тасаввурларни фақатгина нарсаларнинг образигина деб қараш ярамайди. Аксарият тасаввур билан бирга нарсанинг ўзи ҳақида билим ҳам ҳосил бўлади.

Масалан, бадий образлар ҳақидаги тасаввурларимиз, мазкур образлар тўғрисидаги билимларимиз билан уйғунлашиб кета олади.

Тасаввурлар инсон ҳаётида жуда катта аҳамиятга эга бўлиб, у ижод, янгиликка интилиш, воқеаларни умумлаштириш, улардан хулосалар чиқариш каби фаолиятларни амалга оширишда ёрдам беради.

1920 йилнинг кузида англиялик ҳайкалтарош аёл Клэр Шеридан янги Россияни ўз кўзи билан кўришга бел боғлайди.

Клэр Шериданнинг Москвага келишдан асосий мақсади В. И. Лениннинг ҳайкалини ишлаш эди.

У Москвага келганидан бир неча кун кейин Кремлга, Ленин кабинетига киришга ва у билан учрашишга муваффақ бўлди. В. И. Ленин ўз иш кабинетида турли китоб ва қоғозлар уюлиб ётган стол ёнида ўтирарди. Ленин Клэрни кўриб жилмайди, унинг истиқболига ўрнидан туриб юра бошлади. Клэр Лениндан безовта қилганлиги учун узр сўради. Ленин кулиб туриб, инглиз тилида, хоҳлаганингизча ишлашингиз мумкин, мен ҳам ўз ишимни давом эттиравераман, деди.

Инглиз ҳайкалтароши Лениннинг иш кабинетида бутун қобилиятини ишга солиб икки кун ишлади ва ниҳоят шароит имкон берганича ҳайкални битказди. Кейинчалик эса, у Англияга қайтгач, Лениннинг бюстини мрамрдан ясади.

Клэр Шеридан В. И. Лениннинг иш кабинетида икки кун давомида қандай иш олиб борганлигини ўз эсдаликларида қуйидагича ёзади: «Қиши қиёфасида неча хил ифоданинг бунчалар тез пайдо бўлишини ҳеч қачон кўрмаган эди. Ленин дам кулар, дам қовоғини уюб олар, дам хаёлчан ва хафақон тусга кириб, дам маънос тортиб истеҳзоли кулиб қўярди. Мен унинг чехрасидаги бу

ифодаларнинг ўзгаришини кузатиб ўтирар эканман, қай бирини ифода этсам экан, деб узоқ ўйланиб ўтирдим ва бирдан шу ифодалардан бирини танлаб олдим. Ҳа, мен унинг ҳамсуҳбатининг юрак-юрагигача сингийдиган бир қарашини — кўзларини хиёл қисиб, диққат билан тикилишини кўрсатишим керак. Фақат шундай кўрсатишим керак. Бундай қараш ҳеч кимда йўқ! Бу ёлғиз Ленингагина хос!».¹

Кўриниб турибдики, ҳайкалтарошлик санъатида тузуккина тажрибага эга бўлган Клэр ҳам ҳайкал ишлашдан аввал объектни анчагина синчиклаб ўрганди. У бошқа кишиларда учрамайдиган, фақат Ильичга хос хусусиятни ахтарди ва унинг, «ҳамсуҳбатининг юрак-юрагигача сингийдиган бир қарашини — кўзларини хиёл қисиб, диққат билан тикилишини» танлаб олди.

ХАЁЛ ОБРАЗЛАРИ ХУСУСИДА

Хаёл образлари ўз-ўзидан содир бўладиган қандайдир мавҳум нарса ва ҳодисаларнинг образлари эмас. Инсон — жамият аъзоси уни ўраб турган воқелик ичидадир. Бинобарин, у атрофни ўраб олган табиат билан доимо мулоқатда бўлади.

Хаёл ва фантазиямиз маҳсулоти бўлмиш образлар эса, объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг айни вақтда ўзига хос бўлмаган, кутилмагандаги алоқа ва муносабатларда намоён бўладиган кўринишларидан иборатдир.

Биз биронта ҳеч бир нарсага ўхшамайдиган буюм, воқеа ва ҳодисага (башарти у бўлса) рўбарў келиб қолдик, деб фараз қилайлик. У буюмни яқиндан анализ қилишга киришгудек бўлсак, у вақтда, шубҳасиз, табиатдаги нарсаларнинг кутилмаган ҳолатдаги бирикувларини кўриб ҳайратланувимиз ҳақ.

Қиш чоғларида бизга таниш бўлган мевазорга кириб боргудек бўлсак, хаёлимизда ям-яшил дарахтлар, улардаги гуж-гуж мевалар ва уларнинг мазаси кўз ўнгимизга келади. Уларни биз тарелкаларга тузаб катта

¹ Цитата Елизавета Драбкинанинг, Донишмандлик тимсоли, сарлавҳали «Саодат» журналининг 1968 йил 4-сонидан босилган мақоласидан олинди, 4—5-бетларга қаранг.

бинода ўтирган азиз меҳмонлар дастурхонига қўямиз. Бу ишимиздан ўзимиз ҳам хурсанд бўлиб кетамиз. Зоҳиран меҳмонларни меваларга таклиф этамиз. Шу хаёллар билан бўлиб боғнинг ичкарисига кириб қолганимизни ҳам сезмай қолишимиз мумкин.

Ҳар бир фантастик образ ҳам, хаёлий картина ҳам сабабсиз бўлмайди. Энг содда болалар эртақларининг яратилишидан тортиб мураккаб улкан машиналар ихтиро қилишгача, космосга парвоздан молекулалар ҳаракатини аниқлашгача, нозик электрон ҳисоблаш машиналарини бунёд этишдан инсон онг фаолиятини ўрганишгача бўлган ишларни амалга оширишда ҳаёт ва фантазиянинг иштироки йўқ дейишга тилимиз бормайди асло.

Инсон идрок қилган нарсаларининг образларини қайта тиклаш билангина қаноатланиб қололмайди. Агарда инсон идрокка оид таассуротларни тиклаш билан кифояланган тақдирда келажакка ҳам фақат ўтмиш идрок асосида қарай, оларди, холос. Одам мияси фақатгина идрок қилинган ўтмиш воқеа ва ҳодисаларини тўғридан-тўғри қайта тиклашгагина қодир эмас. У ўз навбатида ўтмиш воқеаларини бирлаштириш, комбинациялаш ижодий қайта ишлаш ва янгини яратиш хусусиятига ҳам эгадир.

Ижодкорлик, янгини ҳис қилиш ва яратиш, қиёфани ўзгартириш, ўтмиш асосида келажакни кўра билиш — мана шулар инсоний ижодий хусусият бўлиб жамиятнинг илгарига томон ҳаракат қилишига асос бўлади.

Инсон миясининг янгини яратиш хусусидаги фаолиятини биз хаёл ва фантазия деб юритамиз.

Баъзи кишилар хаёл ёки фантазия сўзларини эшитганларида бу тушунчаларнинг остидаги мазмунга эътибор бермайдилар. Уларнинг фикрича хаёл ва фантазия гўё ҳақиқатан объектив оламда бўлмаган нарсалардан иборат бир ҳолга айланиб қолади. Масалан, буржуа психологларидан бири бўлмиш В. Бундт ўзининг «Фантазия санъатининг асоси сифатида» деб номланган асарида... Хаёл тасаввурларининг қандай иплардан тўқилганлигини ахтариб топишга ҳатто имкониятнинг ўзи йўқ»¹⁾ деб даъво қилади.

¹ В. В у н д т. Фантазия, как основа искусства. спб. М. 1911, 3-бет..

Маълумки, биз кундалик ҳаётимизда қўлланаётган оддий қуроллар ҳам бирнеча минг йиллар мобайнида аста-секин ўзгаришга, яхшиланишга юз тутиб келган. Сирасини айтганда ўзининг ўтмишдош авлодига маълум жиҳатдан ўхшаса ҳам ҳозиргиси ундан бир неча чандон афзалдир ва шунинг билан бирга келажакдаги авлодига нисбатан ҳозиргиси анча оддийдек бўлиб туюлади.

Ибтидодий жамоа даврида инсон ота-боболаримиз ишлатган асбоблар, кийим, турар жой ва ҳоказолар қулдорлик, феодализм, капитализм эралари оша қадамба-қадам ҳозирги кунгача етиб келган экан, у даврлар асбоб-ускуналаридаги сон-саноқсиз ўзгаришлар, қўшимчалар, янгиликларни кўрамыз.

Уларнинг ҳар бир детали давр ўтган сайин қулайлашиб борган. Ажойиб совет психологи Л. С. Виготский ижод «... — яшашнинг зарурий шартидир» деганда ана шуларни ҳисобга олган эди.

Инсоният қўлида унга хизмат қилиб келаётган ускуналарнинг барчасини қандайдир генийлар яратган деб айта олишимиз қийин, албатта. Бироқ, шунга қарамасдан у ёки бу асбобнинг яратувчи биринчи устаси бор. Биринчи уста ўз ақли-тафаккури етган қадар ишлаган асбоб ҳаёт тақозоси билан иккинчи, учинчи... ўнинчи, юзинчи ва ҳоказо, шахслар қўлидан ўтиб бораверади. Ҳар сафар ўзининг янги кўриниши билан гўзаллашади, қулайлашаверади. Бошқачароқ қилиб айтганда «кристаллашган хаёл» маҳсулотига айлана боради. Хаёл образларининг яратилишида инсоннинг эҳтиёжлари (моддий, маънавий, социал, эстетик ва бошқалар) катта ўрин тутати.

Эҳтиёж воситасида киши келажакда амалга ошиши зарур бўлган нарс ва ҳодисалар тўғрисида фикр юртади.

У ёки бу нарсани яратиш эҳтиёжи туғилганда тасаввурлар ёрдамга келади. Бу деган сўз тасаввур асосида хаёл образлари яратилади демакдир.

Бинобарин, хаёл образлари қандайдир ўринсиз нарсалар воситасида яратилмасдан, объектив оламдаги биз кўриб, эшитиб ва фикрлаб турган воқелик базасида шакллантирилар экан.

Хаёл образларининг яратилишида тасаввур билан бирликда тафаккур актив иштирок этади. Тафаккурга

хос анализ, синтез, умумлаштириш, конкретлаштириш, таққослаш ва бошқа ақлий операциялар амалга оширилади.

Айниқса, тафаккурнинг анализ ва синтез қилиш каби фикр операциялари воситасида жуда кўплаб хаёл образлари яратилади. Масалан, халқ эртакларидаги учар гиламлар, сув париси, булбули гўё, ялмоғиз кампир, девлар, парилар, аждар ва қушлар образи икки ёки уч элементнинг бир-бирига ёпиштирилиши ёхуд елимланиши натижасидир. Булбули гўёнинг одам ва қушдан «ясалгани» табиийдир. Белидан юқори қисми одамга ва белидан пастки қисми қушга оид бўлган махлуқ халқ эртакларида куйловчи гўзал қуш шаклида тасвирланади.

Халқ яратган сон-саноқсиз эртак, ҳикоя, афсона ва нақлларда табиатдаги тирик нарсаларгина эмас, тоғ ва тошлар, дарёлар, Қуёш ва ой, планеталар, қўйнингчи ҳамма нарса инсон каби гапиртирилади.

Яратилаётган образлар» айнан кўчирилган»га ўхшаб туюлса ҳам, улар хаёл воситасида нима биландир бойитилган, ўзгартирилган, сайқал берилган бўлади.

Ёзувчилар ўз қаҳрамонларини яратишларида уларнинг элементларини ҳаётдан саралаб оладиларда, ўз тафаккурлари лабораториясида «келида янчиб» қайтадан ўзларига ва давр эҳтиёжига мослаб қўядилар.

Улар асрлар оша Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Тоҳир, Зухра, Алпомиш, Барчин, Ойгул, Бахтиёр, Отелло, Гамлет, Гопсек, Қори Ишкамба, Кумуш, Отабек, Ҳожии она, Жамила, Йўлчи каби қатор образларда жиҳоландилар.

Образ яратишда орттириш ва кичрайтириш каби усуллардан ҳам фойдаланилади.

Семурғ каби одамдай гаплашиб, унинг муродини тушуновчи баҳайбат қушлар, тўқсон ботмон келадиган гурзини, ҳатто тоғларни кўтара оладиган паҳлавонлар, бир неча ойлик йўлни кўз очиб-юмгунча босиб ўтадиган девлар билан биргаликда синчалоқдек ёки таригдек келадиган арсонавий паҳлавонлар ана шулар жумласидандир.

Бундан ташқари образ яратишда акцентировка (об-разга хос хусусиятини бошқа воситалар билан ифода-лаш) усулидан ҳам фойдаланилади. Босқинчилик, та-лончилик характериға хос бўлган образларда, уларнинг

кўзларини, панжаларини, тишларини ва қилиқларини, умуман кайфиятини йиртқич ҳайвонларга ўхшатилганлигини кўрамиз.

Масалларда тасвирланган образлар кўпинча ҳайвонлар, ўсимликлар шаклида бўлиб, улар орқали одамларнинг ўзаро муносабатлари мажозий сўз ва иборалар орқали берилади.

Антик адабиёт намоёндаси бўлмиш Эзоп яратган масаллар қўл эгалари билан қўллар ўртасидаги муносабатларни кўрсатган бўлса, рус масалчиси И. А. Крылов, ўзбек масалчиси Гулханий ва Француз Лафонтенларнинг асарлари ҳам маълум тузум вакилларининг муносабатларини яширин образлар орқали очишга қаратилгандир.

Масалан, «Бўри билан қўзичоқ», Тошбақа билан чиён», «Туя билан бўталоқ», «Чумоли билан ниначи», «Мушук билан сичқон» каби асарларининг ҳар бирида ўзига хос образлар ва муносабатлар гавдаланган.

Мана шу асарларнинг қандай яратилганлиги ҳам кишини ҳайратга солади. Асар яратмоқ учун аввало хомашё материал тўпланади. Шу асосда тема аниқланиб, равшанлашиб боради. Ишга киришилди дегунча образ сўз ва иборалар, эпизодлар ва воқеалар ичида ёрқинлаша боради. Масалан, И. А. Гончаров ижод вақтида шунчалик тез ишлашлиги, фикр оқимини ёзишга қўлининг аранг улгуришини айтади. У ифодалаётган образлар унинг рўпарасига келиб турли формага кириб жилваланади, ҳатто уларнинг суҳбатларининг баъзи қисмлари «эшитилиб» тураркан.

Машҳур ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг ижод жараёнидаги ҳолатини унинг ўғли Ҳ. Қодиоровдан эшитганим ҳамон эсимда. Ёзувчи «Ўтган кунлар» романини тугаллаш арафасида экан. У кўпинча саҳар чоғларида ишларкан. Бир кун адибни нонуштага чақирмоқ учун у ишлаётган хонага онаси киради. Қодирий хонтахта устида куйиб-пишиб йиғлаётган эмиш. Она бу ишдан ҳайрон бўлиб, аста эшикни ёпиб хонадан чиқиб кетади. Нонушта тугайди. Бироқ адиб одатдан ташқари хафа ва ўйчан эмиш. Онаси ундан хафалигининг боисини сўраганда, у Кумушдан жудо бўлганлиги ва унинг нам тупроқ тортилган қабри устида узоқ ўтириб йиғлаганлигини айтган экан.

Маълумки, ёзувчи учун у яратган образлар ўз туғишган ота-онаси, жигари ва фарзандидек бўлиб қолади.

Агар ёзувчи асарни мириқиб тасвирлаб, зўр ҳавас билан ёзса, ўқувчи ҳам ана шундай ўқийди, агар қаҳрамони азоб чекаётганда азоб чекса, вафот этганда зил кетиб йиғласа, ўқувчи ҳам ёзувчи аҳволига тушиб қолади. Гап образни образ қилиб яратишу уни ифодалай билишдадир. Хаёл, фантазия ижод маҳсулотида мантиқан тугалланади.

Хаёлниинг яна бир кўриниши борки, уни орзу деб аталади. Орзу ижодий хаёл бўлиб, дилимизда ўйланган келажакка қаратилган бўлади. Орзу қилиш деган сўз келажак тўғрисида ўйламоқ демакдир. Орзу турли ижтимоий босқич ва тузумдаги кишиларда турлича характерга эга бўлади.

Кунларнинг бирида Австралиянинг одам яшамайдиган жой деб ҳисобланган саҳроси устидан учиб ўтаётган самолёт учувчиси номаълум қабиланинг бор эканлигини аниқлайди. Уларни шаҳарга олиб келинади. Улар шаҳардаги кўпқаватли уйлар, автомашиналар, телевизор, радио қабиларни чўчиброқ лекин мароқ билан тамошо қилдилар. Буларнинг ҳеч бири гугуртчалик кучли таассурот қолдиролмади. Папирос чекмоқчи бўлиб бир олим чўнтагидан гугурт чиқаради ва чақади. Шунда саҳройилар жуда қаттиқ ҳайратланидилар.

Бунинг сабаби шундаки, бирон нарсани иккинчиси-га ишқалаш йўли билан олов ҳосил қилиб юрган кишилар учун оловнинг осонгина ҳосил қилиниш орзуси борлигидир.¹

Биз ҳозирги вақтда кўзимиз билан кўриб турган, биз учун оддийгина бўлиб кўринган асбоб-ускуналарнинг барчаси орзулар воситасида яратилган десак хато бўлмас.

Одамлар кечасини ҳам худди кундуз кунгидек бўлишини неча юз минг йиллар орзу қилган эканлар. Оловнинг кашф этилишидан то электр чироқлари, кундузги чироқларнинг кашф этилгунича мой чироқ, керосин, чироқ, шаъм, электр чироқ ва бошқалардан фойдаланилган. Одамнинг Осмонга учиши ҳақидаги орзулар учар гилам, учар от ва бошқаларда ифодаланган даврлардан ҳозирги авиация, космонавтика тараққиёти даврига

¹М. Беркин-Блит, А. Петровский. Фантазия и реальность, Сиёсий адабиёт нашриёти, Москва, 1968, 76-бет.

етиб келингунча ҳам озмунча вақт ўтмади. Қосмик фазони тадқиқот қилишнинг йутуқлари ҳозирги вақтда халқ хўжалигининг кўпгина тормоқларида фойдаланилмоқда. Ер йўлдошларининг ёрдамида узоқ масофали кўп каналли телефон ва телеграф радио алоқалари амалга оширилмоқда. Ердаги «Орбита» системасидаги станциялар «Молния» йўлдоши ёрдамида чекка Шимол, Узоқ Шарқ, Сибирь, Ўрта Осиёни Марказий телевидениенинг кўрсатувларидан баҳраманд қилмоқда. Метеорологик йўлдошлардан олинаётган ахборотлар ёрдамида эса, обихавонинг қандай бўлишлигини аниқ белгилаш имкони яратилмоқда.

Москвада чиқадиган «Литературная газета»нинг мухбири Совет Иттифоқи ва чет эллардаги бир қанча таниқли олимларга бир қанча саволлар йўллаб, шу саволлардан хоҳлаганларига жавоб беришларини илтимос қилган эди.

Йирик Совет тарихшунос олими ва публицисти академик И. Майский: «... бизга айтилган саволларда орзу ва фантазияга ўрин берилиши мени жуда қувонтирди. Нега деганда, наздимда мана шу ҳиссиётларсиз узоқни кўра оладиган бирон йирик олим бўлмаса керак. Фақат олимгина эмас. Шу муносабат билан бир қизиқ воқеа ёдимга тушди. 30 йиллари бизнинг биринчи беш йилликда қўлга киритилажак ғалабаларимиз иштиёқи билан ёнардим.

1940 йил 5 сентябрида инглиз ёзувчиси Герберт Уэллсдан мактуб олдим. У билан дўстона мактуб ёзишиб турардим: «Азиз Майский, Сизнинг дўстона мактубингизни олиб жуда қувондим... Жаҳондаги барча халқлар каби мен ҳам беш йиллик план натижаларини сабрсизлик билан кутаман. Ҳозир беш йиллик план дунёда олиб борилаётган жамини ишлардан муҳимдир...

Самимият билан Г. Д. Уэллс».

Буни қаранг, худди шу пайтларда дастлабки беш йиллик планларимизнинг муваффақиятли бажарилишини фақат мен ёнинки барча совет кишиларигина эмас, ҳатто Уэллс ҳам орзиқиб кутаётган эди. Ҳаммага маълумки, бу ният тўла-тўқис амалга ошди.

Ҳозир, 1972 йили ҳам орзу қилипман, лекин бошқа нарсани... Урушдан олдинги йиллари мен Совет дипломатиясининг тинчлик учун олиб борган курашида иштирок этганман. Орада 32 йил ўтди. Бугунги кунда мен

Европанинг барқарор тинчлик қитъаси бўлиб қолишини орзу қиламан»,¹— дейди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги В. Қобулов «Фан ва турмуш» журнаlining 1970 йилги январь сонида «Бошқариш илми» сарлавҳали мақоласида орзу тўғрисида характерли факт келтиради: «Сиз бемор бўлиб, шифохонага келдингиз дейлик. Шифокор Сизни кўрди, эшитди ва олинган ахборотни (температура, босиб ва ҳоказо) махсус код ёрдамида ҳисоблаш машинасига киргизди. Ярим секунддан кейин машина ёзиб чиқарди: «Қасалингиз бундай ва уни қўидаги дори-лар билан даволасангиз, 10 кунда соғайиб кетасиз». Қандай яхши! Бу орзунинг амалга ошишига кўп вақт қолгани йўқ. Ҳозир медицина кибернетикаси соҳасида ишловчи олимлар беморга диагноз қўйиш ва касални даволаш йўллари ҳисоблаш машинасида аниқлаш усуллари ишлаб чиққанлар» деб ёзади.

Орзу кишиларнинг эҳтиёжлари асосида тинимсиз янгилана боради. Бир орзунинг ушалиши иккинчи орзунинг туғилишига уланиб кетаверади. Бу нарса психологлар таъбири билан айтганда «проблематик ситуациялар» билан боғлиқдир. Орзу ва ижод проблематик ситуациядан бошланади. Проблематик ситуациянинг у ёки бу томонга (кўпинча актив томонга) йўналиши туфайлидан орзулар амалга оширилади.

Орзуларнинг чеки борми? деган савол туғилиши мумкин. Инсон онги жамият тараққиётининг акс садоси сифатида ривожланиб боргани каби орзулар ҳам ҳар доим бир неча ўн ва ҳатто юз йилларга ҳам илгарилаб кетиши табиийдир.

Орзулар эҳтиёжлар асосида туғилаверади. Айниқса, фан ва техника тараққиёти эҳтиёжлари чексизликка олиб бораётгани каби орзуларга ҳам қаноат боғлайверади. Жамият аъзолари моддий шароитларнинг яхшиланиши, шубҳасиз, уларнинг эҳтиёжларига туртки бўлади.

Бу деган сўз янги, ижобий орзулар ҳам тинимсиз ортаверади демакдир.

Бизнинг жамиятимиз кишиларининг энг муқаддас орзулари — порлоқ келажак коммунизмнинг ғалабасига эришмоқликдир.

¹ Цитата, «Фан ва турмуш» журнаlining 1972 йил 9-сонида «Фан ва жамият» сарлавҳаси остида босилган мақоладан олинди.

РУҲИЙ ҲОЛАТЛАР

Теварак атроф инсон билишининг асосий манбаи деб айтдик. Ана шу теваарак атрофни одам эмоция ва ҳисларсиз идрок қилолмайди. Эмоция ёки ҳислар инсоннинг ташқи олам таъсирларига нисбатан бўлган туйғуларни асосида пайдо бўлади.

Ташқи олам таъсирлари кишида баъзан хуш ва баъзан нохуш кечинмалар келтириб чиқаришлиги психологлар томонидан аниқланган.

Баҳор чоғида оламнинг яшил гиламга безалиши, боғлар, тоғ ва далаларнинг чаманга айланиши, қишлоқ ва шаҳарларнинг юксалиб бориши кишида ёқимли ижобий туйғулар уйғотади.

Таъбини равшанлантиради, меҳнат ва ижодга илҳомлантиради.

Бузуқ ҳаво, харобалик, уруш, касаллик ва шунга ўхшаш баъзи нарсалар инсоннинг руҳиятига ёмон, салбий таъсир кўрсатади, бинобарин, нохушлик сабабчиси бўлади.

Рухий дунёмизнинг баъзи томонлари — эмоционал ҳолатлар деб аталувчи жиҳати устида бир қатор фикрлар мавжуд.

Эмоционал ҳолатлар ташқи таассуротлар натижа-сида пайдо бўладилар.

Кайфият бу кишининг эмоционал ҳолати бўлиб ҳисобланади. У анчагина барқарор бўлса-да баъзан заиф ва ўртача кучга эга бўлади. Кайфият кишининг соғлиги, ишдаги мавқеи, эҳтиёжларининг қондирилиш ва қондирилмаслиги кабиларга қараб яхши ва ёмон бўлиши мумкин. Кишининг кайфияти унинг характер ҳислатлари, темпераменти, қизиқиш ва ҳаваслари каби индивидуал хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Кайфият яхши бўлса, ишдаги оғирлик, қийинчилик ҳеч бир сезилмайди. Одамлар ўзаро учрашиб қолганларида ҳам дарҳол «кайфиятингиз қалай» деб қўядилар.

Ўзбекистоннинг биринчи президенти Йўлдош ота Охунбобоев ҳар доим кайфичоғлик бўлишлигини айтгучи эдилар. У киши «соғлом одам музикани ёқтиради» дер эдилар. Ўйин-кулги, хурсандчилик тани сиҳатликка ярашади.

Кишилар муомала жараёнида бир-бирларининг кай-

фиятларини уларнинг ҳаракатларидан, юзларидаги аломатлардан уқиб оладилар.

Аза бор жойга борган одам ҳеч қачон «Ажаб бўлибдику» демагани каби, хурсандчилик иштирокчилари ҳам ўша доирадан ташқарига чиқмайдилар. Илқ муомала орқали кишининг кайфиятини яхшилаб юбориш мумкин бўлганидек, салбий муносабат билан уни тамомила тушкунликка тушуриб юбориш даражасига олиб келиш ҳам ҳеч гап эмас.

Кайфиятни билиб олиш ҳам анчагина санъаткорлик талаб қилади. Академик Ҳабиб Абдуллаевнинг хотини Фотима опанинг олим ҳақидаги фикрлари диққатга сазавордир». Ҳар кунини мен уни эшик очиб қарши оларканман, кайфияти қанақалигини кўзидан билар эдим,— деб ёзади Фотима опа.— Мабодо кайфи бузуқроқ бўлса, то у ечингунча мен унинг бир ўзи овқатланиши учун шароит ҳозирлардим, чунки бундай пайтларда севимли болаларининг говур-ғувири ҳам қулоғига ёқмасди. Ҳабиб Муҳаммедович менинг бу «тадбиркор» лигимни билар ва ичида хурсанд бўлиб қўяр эди, У киши овқатдан кейин ёлғиз ўзи бир-икки соат тин олиб, сўнг яна одатдагидек кайфиятчоғлик билан болаларининг олдига чиқарди».

Эмоционал ҳолатлардан яна бири эҳтиросдир. Бу анча барқарор ва давомлидир. Эҳтирослар ўз табиатларига кўра ижобий ва салбий бўладилар. Халққа, ватанга, ота-онага, меҳнат ва ижодга сидқидилдан эҳтирос боғлаш мумкин. Булар инсон обрўси, жамиятдаги тутган мавқеи каби бир қатор зарурий шартларни улуглайди. Аксинча салбий эҳтирослар (мол дунёга хирс қўйиш, ичкилик, қимор, тамаки, айш-ишратга берилиш инсонни тубанликка олиб боради, обрўни йўқ қилади, жамиятда ортиқча шахс даражасига етказад.

Лермонтовнинг — Печорини, Гончаровнинг — Обломови, Айнийнинг — Қорн Ишкамбаси ана шундай жамият учун ортиқча кишилар жумласидандир. Ф. Энгельс таъбири билан айтганда, эҳтирослар кишининг бирон мақсадга эришув йўлидаги зўр кучдир.

Аффектлар ҳам ўз табиатлари нуқтаи-назаридан эмоционал ҳолатлардир. Қисқа муддатли, ғоят жўшқин, ҳаддан ташқари кучли бўлиб ҳисобланадилар.

Аффектларнинг келиб чиқишига турли ижобий ва салбий таъсирлар сабабчи бўлиши мумкин. Бироқ, ас-

лида аффектлар проданинг бўшлигидан келиб чиқади. Бу нарсa узоқ муддат давомида бирор иш билан мутасил шуғуллангану, натижаси кўринмаётган, ёки бошқачароқ қилиб айтганда, «иши олдига юрмаётган» касаллигини даволай-даволай ҳафсаласи пир бўлган ва шунингдек тирикчилик шаронти оғир кишиларда учраб туради.

Табиатан қўрқоқроқ бўлган кишилар, одатда, жуда чидамли бўладилар, арзимас, хафачиликни узоқ вақт сақлаб юришлари мумкин. Аммо аччиқлари чиқиб қолгудек бўлса, уларни ҳеч таниб бўлмас даражада куйиб-ёниб турганларини кўриш мумкин.

Инсонда тажовузкорлик деб аталувчи руҳий ҳолат борлиги тўғрисида бир қатор чет эл олимлари ва совет психологлари ўз фикр ва мулоҳазаларни айтмоқдалар.

Тажовузкорлик олимларнинг фикрига қараганда душманлик ҳолатига яқин туради. Бироқ тажовузкорлик ҳамма вақт ҳам душманлик руҳида бўлавермайди. Бир шахс иккинчи бир шахсга тажовуз қилиб, уни жуда қаттиқ хафа қилиши мумкин, бироқ унда ҳеч қандай душманлик истаги бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу нарсани эса, қаршилиқ кўрсатиш жараёнида билиб олинса бўлар экан.

Тажовуз қилиш айрим ҳатти-ҳаракатлар ва маълум қўпол хулқ формаларида намоён бўлади. Қўпол хулқ, ҳақоратомуз кулгили ва заҳарҳандали бўлиши мумкин. Маълумки, ҳақоратли сўз, масхаралаш ва заҳархандалик тажовузкорлик шаклидаги ҳаракатлардан ёмонроқ бўлиши ва кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин. Тинимсиз пичинг, кесатиқ, заҳар-зуққум ҳаётини издан чиқариши, ҳафсаласизлик ва ёмон ниятларнинг келтириб чиқаруви манба бўлиб ҳисобланади.

Тажовузкорлик ҳаракатлари (ҳолатлари) очик ва яширин бўлиши мумкин экан. Масалан, баъзи кишилар, тажовузкорлик ниятлари бўлгани ҳолда унинг ихтиёрий суратда яшириб туришга ҳаракат қилар экан.

Тажовузкорлик ҳолатини Фишбах учга бўлади. Биринчиси — фавқуллоддаги тажовузкорлик бўлса, иккинчиси — инструментал бўлиб бунда киши ўйламай-нетмай тажовузкорлик қилиб қўйиши мумкин экан ва учинчиси — душманлик руҳидаги тажовузкорлик бўлиб ҳисоб-

ланади¹. Айрим ҳолларда тажовузорлик ҳолати қўрқитиқдан ҳам келиб чиқиши мумкин. Қўрқитиқни ҳисобга олмаслик, ўз кучига ортиқча баҳо бериб юбориш туфайлидан айрим ҳолларда мағлубиятга учрашлик келиб чиқиши мумкинлиги аниқланган.

Бундай вақтда (қўрқишдан) биз юқорида айтганимиздек бир қатор иллюзиялар ҳосил бўлади ҳам. Натижада ғазаб ва аччиқнинг ҳаддан ошиши, ақлнинг идора қилиш хусусиятини тормозлантиради ва аффектларнинг юзага келишига сабабчи бўлади.

Ақлни идора қилиш қобилиятининг маълум даражада тормозланиши инсонда фрустрация (ўзини идора қилолмаслик) ҳолатини келтириб чиқаради.

Киши бирон ишни бажаришга ҳаракат қилади. Бироқ иш унинг кўнглида ўтиб бўлмайдиган тўсиққа ўхшаб, уни бажариш ва мақсадга эришишнинг имконияти, нима учундир, йўқдек бўлиб кўринади. Бу нарса кишининг ички кечинмалари ва ҳулқидаги характерли хусусиятларда намоён бўлади. Киши ҳаддан ташқари хафа бўлиб кетади. Фрустрация жараёнида тажовузорлик пайдо бўлиши мумкин. Бу деган сўз тажовузорлик ҳар доим фрустрация туфайлидан келиб чиқади, деган сўз эмас, албатта. Тажовузорлик фрустрациясиз ҳам пайдо бўлаверади. Фрустрация ҳолатда «кучсиз ғазаб» уйғонади. Киши ўзини эсанкираганга ўхшаш ҳис қилади.

Фрустрация ҳолати тездагина ўтиб кетади, киши эҳсушини йиғиштириб олиб, одатдаги фаолиятини давом эттираверади. Фрустратор (таъсир этувчи шахс) таъсирланувчини қанчалик яхши билса, тажрибаси шунчалик аниқ чиқади.

Фрустрация ҳолатига тушмаслик кишининг индивидуал психологик хусусиятларига ҳам қарайди. Бу шароитни ҳисобга ола билиш, тафаккур тезлиги, тажриба ҳамда мулоҳазага бoғлиқдир.

¹ Н. Левитов. Тажаввузорлик психик ҳолати, «Вопроси психологии» журнали, 1972 й. 6-сон.

Одамзод тарихи қанчалик кўхна бўлса, унинг ўзини ўрганиш ҳам шунчалик қадимийдир. Инсон руҳиятийи ўрганиш масаласи ҳар бир даврнинг ўрганилиши лозим бўлган амалларидан кам бўлмаган, албатта. Бироқ, даврлар ўзларининг хусусиятларига кўра — тузумнинг талабига мос ҳолда одамзодга турлича нуқтаи-назардан қарашни тавсия этаверганлар.

Ибтидоий даврларда инсон табиат билан ўз онги қадар таниш бўлган вақтда табиат ҳодисалари қандайдир сирли бўлиб туюлган.

Кейинроқ динларнинг келиб чиқиши табиат ҳодисаларига қарашнинг, бир қатор формаларининг барпо бўлишига сабабчи бўлди. «Ҳар қандай дин,— деб ёзган эди Ф. Энгельс,— кишиларнинг кундалик ҳаётида уларга ҳукмронлик қиладиган ташқи кучларнинг кишилар миёсида фантастик акс этишидир,— дунёвий кучларнинг ғайридунёвий кучлар формасига кириб акс этишидир»¹.

Шунинг учун ҳам марксизм-ленинизм классиклари диннинг илдизларини кишилар онгидан ахтармаслик керак, чунки онгнинг ўзи одамлар яшайдиган ижтимоий шароитларнинг инъикосидир, деб таълим берадилар.

В. И. Ленин: «Диннинг инсониятга қилган зулми жамият ичидаги иқтисодий зулмнинг маҳсули ва инъикоси» ҳамда «Инсониятнинг диний йўл билан ахлоқ қилишнинг манбаидир»² деб кўрсатган эди.

Динларнинг таъсири камайган ҳозирги шароитда инсонлар руҳида яшаётган дин сарқитларини тугатишда, айниқса, фалсафа, педагогика ва психологияга оид билимларнинг роли бениҳоя каттадир. Озод меҳнат гаштини сураётган жамиятимиз кишилари учун келажакнинг нурли йўли аниқ белгилаб берилган.

Руҳан тинч ва осойишта бўлган инсон учун осойишта ҳаёт муносибдир. Биз мазкур китобчада инсон психикасига оид масалаларнинг айрим томонларигагина тўхталиб ўтолдик, холос.

Шахснинг камол топишидаги жараёнларни қанча кўп ўрганилса, шахсни шакллантиришнинг янги ва фан учун аҳамиятли томонлари очилавериши шубҳасиздир.

¹ Ф. Энгельс. Анти-Дюринг. Ўздавнашр, 1957, 406-бет.

² В. И. Ленин. Асарлар, 10 т. 79—80-бетлар.

Мундарижа

Кириш	3
Табиат ва одамлар	7
Фан ва техника революцияси ва ақлий тараққиёт	16
Информация ва инсоннинг билиши	31
Сезги аъзоларимиз нималарга қодир	37
Идрок ва унинг айрим хусусиятлари	44
Апперцепция ҳодисаси	52
Хотира ва тассаввурга оид ҳодисалар	56
Хаёл образлари хусусида	60
Руҳий ҳолатлар	68

На узбекском языке

Бакиджан Мамажанов

НАУКА И РЕЛИГИЯ О ПСИХИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЯХ

Издательство «Узбекистан» — 1974 — Ташкент, Навои, 30

Редактор Ш. Маҳмудов
Техредактор Т. Аббасов
Корректор Ш. Мақсудова

Теришга берилди 19/IV-1974. Босишга рухсат этилди 9/VII 1974. Қогоз формати 84×108¹/₃₂. № 1 Бос. л. 2,25. Шартли бос. л. 3,78. Нашр. л. 3,79. Тиражи 8000. Р. 11268 «Узбекистон» нашриёти, Тошкент. Навоий, 30. Шартнома № 139—74

УзССР Министрлар Совети Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Ташполиграфкомбинатида тайёрланган матрицадан Мөрозон помли босмахонада босилди. Самарқанд типографский кўчаси 4. Заказ 8700. Ваҳоси II т.